

DO K O R Á N

Eduard Kubů, Jiří Šouša,
Aleš Zářický (eds.)

ČESKÝ A NĚMECKÝ SEDLÁK V ZRCADLE KRÁSNÉ LITERATURY 1848–1948

Eduard Kubů, Jiří Šouša, Aleš Zářický (eds.)

Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848-1948

Diskurz mezi historií a literární vědou na téma

selského a hraničářského románu

© Dokořán, Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

Tato kniha byla vydána v rámci grantu GA ČR č. P 410/12/0305 „Německé agrární hnutí v českých zemích v období habsburské monarchie (Ideologie agrarismu, politika, hospodářství)“ s finanční podporou potomků tradičních českých selských a mlynářských rodin Šoušových a Chvojových.

Publikace dále vychází s finanční podporou GA ČR

Reg. č. 13-28086S s názvem Historický proces modernizace (na příkladu Rakouského Slezska).

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické) v českém jazyce.

Odpovědný redaktor Marek Pečenka.

Redakce Radka Svobodová.

Recenzovali doc. PhDr. Pavla Vošahlíková, DrSc.,
a prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

Obálka Kateřina Řezáčová.

Grafická úprava a sazba Miloš Jirsa.

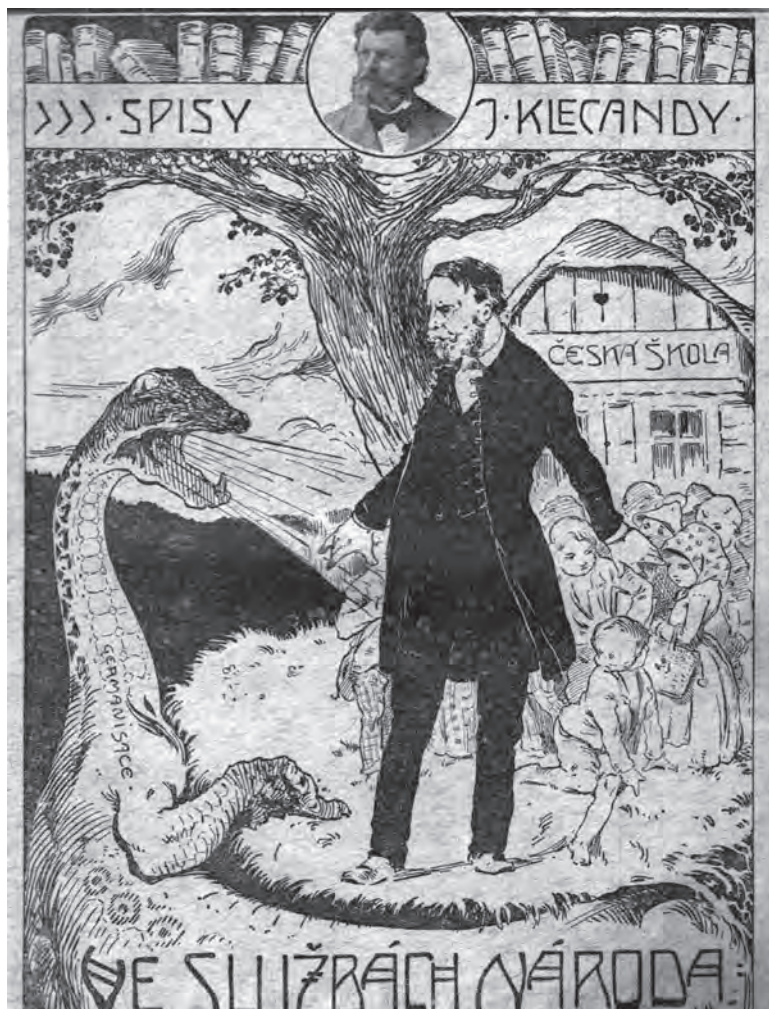
Konverze do elektronické verze Tomáš Schwarzbacher Zeman.

Vydalo v roce 2015 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,

Holečková 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz,
jako svou 743. publikaci (181. elektronická).

ISBN 978-80-7363-681-4

edice **bod**

Německý drak germanizace útočí na českou školu. Obálka románu Jana Klecandy *Ve službách národa*, 2. vydání, Praha 1906.

Eduard Kubů, Jiří Šouša, Aleš Zářický (eds.)

ČESKÝ A NĚMECKÝ SEDLÁK V ZRCADLE KRÁSNÉ LITERATURY 1848–1948

*Diskurz mezi historií a literární vědou
na téma selského a hraničářského románu*

DOKORÁN

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Facultas Philosophica

PRAHA 2014

Obsah

Předmluva (<i>Eduard Kubů – Jiří Šouša – Aleš Zárický</i>)	9
Úvodem: pojmosloví – stav bádání – historický kontext (<i>Steffen Höhne – Eduard Kubů – Jiří Šouša</i>)	13
I. Venkovská společnost mezi sociálně-ekonomickým osvobozením a nacionálním a politickým probuzením (čtyřicátá až osmdesátá léta 19. stol.)	49
Neznámý svět: „České vesnice“. Obrazy venkovského života v německojazyčné literatuře pobřežnového období (<i>Steffen Höhne</i>)	50
Jan Cimbura z Putimi a Helena Prchalová z Bříz. Krásná literatura a sociální dějiny (<i>Jiří Štaif</i>)	66
Symbol nepokořeného českého sedláka. Drama F. A. Šuberta <i>Jan Vřrava</i> (<i>Jaroslav Šůla</i>)	79
Hans Nikolaus Krauss – svědek života chebského venkova posledních desetiletí 19. století (<i>Eduard Kubů</i>)	94
Od idylického venkova k hraničářské hlídce německví. Pohraničí českých zemí v díle Antona Josepha Ohorna (1846–1924) (<i>Jitka Balcarová</i>)	113
II. Éra nastupujícího agrarismu a formování selsko-stavovských, nacionálních a politických identit	133
Stredoeurópsky roľnícky román a jeho zdroje (<i>Roman Holec</i>)	134
Interkulturalita v hraničářské literatuře. Příklad selského prostředí v románu Aloise Fietze <i>Tote Scholle</i> (Mrtvá hrouda) (<i>Jörg Krappmann</i>)	166

Hraničářství v dílech klasiků české literatury v období před Velkou válkou. Od Čechova <i>Lešetínskému kováři</i> ke Staškovu románu <i>Na rozhraní</i> (Eduard Kubů – Jiří Šouša)	185
Fritz Mauthner: <i>Der letzte Deutsche von Blatna</i> (1886/87). Literární obraz krize politického liberalismu v Čechách (Václav Petrbok)	219
Anton Schott: <i>In falschen Geleisen</i> (1904) (Karsten Rinas)	242
Ztvárnění selského života na Šumavě v knihách Antona Schotta (Václav Maidl)	254
Obraz sedláka na Hané v souboru povídek <i>Die Hanna</i> Jakoba Julia Davida (Ivana Šrámková)	275
Obraz sedláka v českém venkovském a selském kalendáři na přelomu 19. a 20. století (Barbora Štolleová)	284
<i>Der Puchner: Ein Grenzlandschicksal</i>. Analýza hraničářského románu Wilhelma Pleyera (Anna Pípalová)	315
Román Františka Sokola-Tůmy <i>Na kresách</i>. Vesnice Těšínského Slezska ve víru česko-německo-polských nacionálních konfrontací (Veronika Srbová)	349
Studentenroman. Recepce románů o studentech od Karla Hanse Strobla (Vendula Trnková)	369
Role krajiny v tzv. hraničářské próze konce 19. a počátku 20. století (Martin Tomášek)	388

III. Sedlák v politicko-nacionálních tensích první Československé republiky, druhé světové války a tři roky poté..... 419

Momentky z nacionálního konfliktu. Srovnání hraničářských románů Fritze Mauthnera a Gottfrieda Rothackera (Karsten Rinas)	420
Bedřich Böser: <i>Druhá žena</i>. Selský román psaný na objednávku? (Lukáš Kolacia)	462

Sedlák spisovatelem a hraničářem. Hugo Scholz a jeho romány <i>Brunbacherleute</i> a <i>Noch steht ein Mann</i> (Eduard Kubů – Jiří Šouša)	477
August Scholtis a Fran Směja – dva pohledy na jednu zemi (<i>Hana Šústková – Aleš Zářický</i>)	514
Svět slovinského venkova, mezi fikcí a hospodář- skými dějinami. Postřehy z pomyslného světa slovinského sedláka období do druhé světové války (Žarko Lazarevič)	525
Slovenský rolnický román z hlediska literárního agrarizmu (<i>Roman Holec</i>)	548
Román Ericha Herrmanna: <i>Sosenka</i> (<i>Torsten Lorenz</i>)...	576
Agrarismus a cesta „básníků české půdy“ k ruralismu. Obraz vesnice v revue <i>Sever a východ</i> literární generace Josefa Knapa (<i>Drahomír Jančík</i>)	590
Poslední český selský román. Jan Vrba, <i>Venkov jedna rodina</i> . Chodský román o dvou dílech, Praha 1948 (Jiří Šouša)	614

Příloha: Z hraničářského veršování Hanse Watzlika (Eduard Kubů – Jiří Šouša)	640
--	-----

Několik shrnujících myšlenek závěrem (Eduard Kubů – Jiří Šouša)	643
---	-----

Místní rejstřík	667
Osobní rejstřík	669

Summary	675
Preface	677
Introduction: Terminology – State of Research – Historical Context	681
A Few Conclusions by Way of Summary	719

Předmluva

Eduard Kubů – Jiří Šouša – Aleš Zářický

Selský román, venkovský román a venkov vůbec se dnes nacházejí na periferii literárního zájmu. Nebylo tomu tak však vždy. Ve druhé polovině 19., ba ještě v první polovině 20. století se jednalo o masivní literární proud s nejširší klientelou. Tato díla se často řadila k triviální literatuře nabízející kratochvilné nenáročné čtení. Agrární romantika, realistická vyprávění z vesnice i venkovské příběhy nejrůznějších žánrů ovšem sehrály v evropských dějinách – a zvláště pak v dějinách střední Evropy – i jiné role než jen obecně kulturní. Jejich účinky a dopady nepřehlédnutelně zasáhly oblast sociální, ekonomickou, politickou a další jim podřazené oblasti. A právě prolínání literárního a mimoliterárního světa je věnována předkládaná kolektivní monografie.

Symptomatický průnik literárních a neliterárních aspektů literárních děl s venkovskou tematikou představuje ve střední Evropě selský román a jeho vysoce politizovaná odnož, německy nazývaná „Grenzlandroman“. „Grenzlandroman“ sice nemá zaužívaný český či anglický překlad, může však být překládán jako „román hraničářský“ či „román z pohraničí, příp. pomezí“ (rozumí se z pomezí jazykového, povětšinou německo-českého, posléze i německo-polského, německo-francouzského, německo-italského, německo-slovinského či německo-rumunského). Ještě v meziválečném období tento žánr náležel mezi literaturu nejčtenější. Společnost pro něj měla zvláštní předporozumění. Venkovská minulost české společnosti, ale i společnosti německé v českých zemích zanechala v jejich paměti ještě velmi živý otisk; vždyť z agrárního prostředí vzešla více než polovina tehdejšího městského obyvatelstva. To, ač žije ve městě, je s venkovem spojeno pupeční šňůrou svých kořenů, mentálních stereotypů a každodenních zvyků. Setrvačnost společnosti, jež i ve městech relativně dlouho, ještě minimálně jednu až dvě generace, do značné míry myslí v agrárních kategoriích (spo-

lečenské vědomí mezi městem a venkovem), zde se hrála svou významnou roli, a to zejména v nižších sociálních strzech.

Dílo je chronologicky vymezeno jediným stoletím 1848–1948. To je ve střední Evropě určující periodou pro vývoj občanských a dílem i nacionálních modernit. V českém prostředí je ohraničeno nástupem a zároveň i koncem občanské společnosti, které znamenaly počátek i pád moderního selství. Próza, ale i poezie ze selského prostředí, resp. venkovského prostředí na čáře nacionálního boje nechtěly v závěrečných desetiletích 19. století a s přibývajícím intenzitou až do čtyřicátých let 20. století vždy jen bavit. Sledovaly i zřetele etnograficko vlastivědné, jazykově dialektologické a v neposlední řadě cílily k výchově a mobilizaci venkovského obyvatelstva ve prospěch národa, selského stavovství, zájmového semknutí venkova. Nepřekvapí proto množství rozličných interpretací. Mnohé podléhaly ideologickým vlivům, často jim doslova ochotně a programově sloužily. Tím se otevírá pole pro užitečnou interdisciplinární spolupráci historiků, literárních vědců, ale i specialistů dalších společenských věd. Žánr selského románu, „Grenzlandromanu“, popřípadě „Heimatromanu“ (románu z domoviny) skýtá originální výpověď nejen o autorech, ale i – a to především – o čtenářstvu, tedy o společnosti.

Odlišný vývoj venkovské literatury nacionálně české a německé dokumentuje mentální vzdalování české a německé společnosti. Česká venkovská literatura ve svém hlavním proudu směřuje na počátku třicátých let 20. století k ruralismu akcentujícímu společenské tradice na venkově, vztah lidí k půdě, rodinné vazby, mystickou lyriku venkova a v neposlední řadě i hodnoty křesťanství. Nacionální identita je tu sice podstatná, ale nehraje určující roli. V prostředí německém hlavní proud sice také směřuje k venkovské idyle návratu k přírodě, ale nezřídka čerpá i z germánsko-pohanských mýtů. Je obrazem konzervativního myšlení pracujícího stále častěji s pojmem životního prostoru, a dokonce i rasové čistoty. Ačkoliv nelze všechny selské romány vzniklé na území Německa a v oblastech Evropy osídlených Němci označit jako „prenacistické“ či „nacizující“, není sporu o tom, že hlavní proud venkovské selské literatury je vyjádřen tak zvanou „Blut und Boden“ literaturou (literaturou „krve a půdy“), tedy nacionálně ostře profilovanou literaturou, jež významně přispěla k utváření

nacionálně socialistického obrazu venkova. „Grenzlandroman“, „Bauernroman“ či tzv. „Heimatroman“ představovaly v Hitlerově Německu jeden z protežovaných segmentů kultury.

Komparace české a německé literatury reflektující selské prostředí na česko-německém jazykovém pomezí přispívá k pochopení neblahých vývoju dvacátého století s jejich jinonárodní společenství zcela negujícími stereotypy myšlení, intolerancí a oboustranně osudově extrémními řešeními. Ukazuje nezastupitelnou roli kultury ve formování stavovských, politických a nacionálních identit, kde kultura představuje nesmírně důležitý, někdy prvoplánově zřejmý, jindy podprahový propagandistický nástroj. Předkládaná kolektivní monografie chce historikům připomenout, jak důležitým, a přesto tak spoře využívaným historickým pramenem je krásná literatura. Literárním historikům připomíná historické kontexty vzniků děl, jež jim nezřídka dávají nový rozměr. Editoři respektují názorový rozptyl a terminologická specifika autorů jednotlivých kapitol. Přitom je třeba zdůraznit, že se jedná spíše o nuance než o zásadní rozdíly. Značí vědecký diskurz s jeho množinou přístupů a porozumění k uvedeným literárním žánrům, a to pod zorným úhlem metod literární vědy na straně jedné a metod historických, ať již dějin kulturních, politických, sociálních a hospodářských na straně druhé. Autoři a editoři publikace si od ní slibují plnokrevnější obraz rolníka a sedláka v historicky určujících procesech závěru 19. a první poloviny 20. století artikulovaný očima beletrie. Doufají v oslabení tradičních jednostranných, nacionálně zabarvených soudů a dezinterpretací.

Předkládaná kolektivní monografie je společným edičním dílem badatelského týmu historiků FF UK v Praze sdružených v rámci grantového projektu GA ČR č. P 410/12/0305 s názvem: „Německé agrární hnutí v českých zemích v období habsburské monarchie (Ideologie agrarismu, politika, hospodářství)“ a pracovníků Centra pro hospodářské dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě. Podílela se však na ní i řada odborníků dalších prestižních pracovišť v České republice, ať již Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Akademie věd České republiky i jiných. Zvláštní přínos znamenala účast badatelů německých, ale i dalších zahraničních odborníků ze

Slovenska a Slovinska. Prubířským kamenem výměny názorů bylo velmi zdařilé sympozium s názvem „Obraz sedláka v beletrii druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století ve stínu nacionalismu. Česká a německá literatura v českých zemích/ /střední Evropě v komparativní perspektivě“, konané ve dnech 22. a 23. listopadu 2013 v Pražském literárním domě autorů německého jazyka. Editori tímto děkují všem spoluautorům, kteří se rozhodli do projektu aktivně přispět.

Praha – Ostrava, srpen 2014

Venkovská idyla z titulní strany publikace *Dorfboten-Kalender* 1924.

Úvodem: pojmosloví - stav bádání - historický kontext

Steffen Höhne - Eduard Kubů - Jiří Šouša

Fenomén venkovské literatury (pojmosloví)

Pojem „selský román“ zdánlivě jednoznačně vymezuje podstatu daného literárního žánru: literatura pojednávající vesnici, sedláka, selský statek. Při důkladnějším pohledu je ovšem situace významně jiná, a to jak v jazykově německé střední Evropě, tak v prostředí českém. Obsah pojmu se vyvíjel, a to velmi podstatně, jak v perspektivě časové, tak teritoriální. Přitom se evidentně překrývá s řadou pojmů příbuzných a blízkých, jakými jsou v německém prostředí Heimatroman, Heimatgeschichte, Dorfroman, Dorfgeschichte, Bauernerzählung.¹ Navíc základní pojem Bauernroman může být překládán nejen jako „selský román“, ale i širě jako „román rolnický“. V českém prostředí pak vykazuje souvislost (minimálně prostorovou) s venkovským románem, jak jej nazývá Gabriela Preissová,² vesnickým románem, jak označuje svou prózu Karolina Světlá,³ a především pak s díly autorů kriticko-realistické literatury situovanými do prostředí venkova, ať již prózami Karla Václava Raise, Josefa Holečka, či Terézy Novákové. Venkovskou prózu psali i další autoři, ať již Vítězslav Hálek, či Alois a Vilém Mrštíkovi. Přímou jako selský román označili svou prózu Karel Pleskač, Václav Prokůpek, Bed-

1 K obsahu pojmu Peter Zimmermann, *Der Bauernroman. Antifeudalismus - Konservatismus - Faschismus*, Stuttgart: Metzler 1975, s. 1-10. Ostatně sám Zimmermann literaturu tzv. žánru Heimat shrnul pod pojem Bauernroman. K rozptýlu porozumění uváděným pojmům a jejich vývoji viz *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. 2. Auflage, Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr, 1. Band A-K, Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1958, s. 139-141, 274-279. Dále pro fázi před 1848 Uwe Baur, *Dorfgeschichte. Zur Entstehung und gesellschaftlichen Funktion einer literarischen Gattung im Vormärz*. München: Fink 1978.

2 Gabriela Preissová, *Její pastorkyňa: venkovský román*, Praha: Vladimír Orel 1930.

3 Karolina Světlá, *Kříž u potoka: vesnický román*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých: edice Matice lidu 1868; *táž, Vesnický román*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých: edice Matice lidu 1869.

řich Böser⁴ či Jan Vrba.⁵ Svým centrálním tématem učinil venkov celý literární směr zvaný ruralismus.⁶

Z množiny výše uvedených pojmů se jako klíčový v Německu ukazuje být – pod zorným úhlem odborných příruček literární historie – pojem Heimatroman. Jeho hlavním poznávacím znamením jsou: venkovské jeviště, zemědělská usedlost a její osazenstvo. Český překlad pojmu Heimatroman přináší problém a není divu, že není zcela ustálen. Stanislav Sahánek ve svém přehledu německých literárních dějin z roku 1941 jej z hlediska obsahu velmi výstižně přeložil jako „literaturu domácího svérázu“.⁷ Bylo by to ovšem možné přeložit i jako „vlastenecký román rurální“ či méně obsahem výstižně, ale jazykově relativně přesně jako „román z domoviny“.⁸ Překladatelka sudetoněmeckých literárních dějin Josefa Mühlbergera Veronika Dudková (edičně připravili Veronika Dudková a Václav Petrboj) pracuje s pojmem literatura / básníci domoviny (Heimatliteratur).⁹ Z výše naznačeného rozptylu vyplývá pojmová neustálenost literatury soustředěné na problematiku venkova a selství. Proto pokládáme za vhodné a užitečné stručně nastínit vývoj uvedených typů literatury s ohledem na jejich tematické zaměření.

Podívejme se nejprve na literaturu německou, jež ve střední Evropě a českých zemích udávala v 18. a 19. století tón, a je třeba říci, že to platí i pro literaturu s venkovskou tematikou. Ta dokumentuje „odfeudalizování“ zemědělství, prosazování agrárního kapitalismu, proměnu venkova směrem k námezdní práci a formování zemědělského proletariátu, odliv obyvatel-

4 Blíže srov. kapitolu Lukáše Kolací, Bedřich Böser: Druhá žena. Selský román psaný na objednávku?

5 Srov. kapitolu Jiřího Šouši, Poslední český selský román. Jan Vrba, Venkov jedna rodina. Chodský román o dvou dílech, Praha 1948.

6 K problematice ruralismu nově srov. sborník Ruralismus, jeho kořeny a dědictví, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005; a zejména kapitola Drahomíra Jančíka, Agrarismus a cesta „básníků české půdy“ k ruralismu. Obraz vesnice v revue Sever a východ literární generace Josefa Knapa.

7 Stanislav Sahánek, Přehledné dějiny německého písemnictví, Praha: Česká grafická Unie 1941, s. 220–223.

8 Srov. Václav Maidl, Jedna exoticky místní literatura, Světová literatura 39, 1994, s. 186–187.

9 Josef Mühlberger, Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939, Ústí nad Labem: Albis International 2006, s. 85, 87, 89, 91.

stva z venkova do měst, ale i posilování moderního velkostatku na úkor rolnického obyvatelstva. K tomu přistupuje problematika industrializace, „poměštění“, stále výraznější závislost zemědělství na vývoji hospodářského cyklu (konjunktura, krize). Přitom je symptomatické, že autory této literatury nejsou sami sedláci a rolníci, nýbrž měšťanská střední třída. Také čtenáři nejsou primárně, ač to může překvapovat, rolníci, nýbrž střední a především nižší střední městské vrstvy („maloměšťáci“).

K první „zakladatelské generaci“ Heimatromanu náleží autoři publikující svá díla ve třicátých až padesátých letech 19. století, jako např. švýcarský literát Jeremias Gotthelf (vlastním jménem Albert Bitzius; 1797–1854), v jehož románech jsou předznamenána klíčová témata selských románů střední Evropy přelomu 19. a 20. století.¹⁰ Autor se ve svých dílech vymezuje vůči radikálnímu liberalismu, spekulantství, městským formám života, ničení náboženství a mravů, alkoholismu, kriminalitě, sexuálním výstřednostem, tedy vůči tématům živým i o půlstoletí později. Také v dílech dalšího reprezentanta zakladatelské generace Bertholda Auerbacha (1812–1882), jenž rovněž publikoval svá první díla ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století, jsou patrné stavební kameny budoucí ideologie agrarismu pracující s protiklady venkov × město, příroda × kultura, staré zvyky a pořádky × sociálně-ekonomický pokrok. Velmi konzervativní tendenci vykazuje další zakladatelská osobnost Heimatliteratur Karl Immermann (1796–1840), jehož literatura přináší patriarchálně feudální komponenty, protiliberální a radikálně nacionální tendence, proti sobě staví svět městského života a svět života venkovského.

Druhá vývojová fáze Heimatliteratur je (plus minus) vymezena vznikem Německého císařství a trvá až do konce první světové války. Profilujícími autory tohoto období jsou Ludwig Anzengruber (1839–1889), Gustav Frenssen (1863–1945) a Ludwig Ganghofer (1855–1920). Jestliže Anzengruber vyjadřuje osví-

10 Srov. Jeremias Gotthelf, Uli, der Knecht, Zürich – Frauenfeld: Beyel 1841; týž, Uli, der Pächter. Berlin 1846–49 a další Gotthelfovy práce. Ke Gotthelfovi viz Walter Pape, Erzählkunst und Volkserziehung. Das literarische Werk des Jeremias Gotthelf, Tübingen: Niemeyer 1999; Steffen Höhne, Jeremias Gotthelf und Gottfried Keller im Lichte ethnologischer Theorien, Bern: Francke 1989.

cené sociálně kritické pozice, Frenssen znamená v žánru nástup nové tendence charakteristické pro jeho třetí tvůrčí období, tj. období meziválečné a léta druhé světové války. Patrný je pro něj antiindustrialismus, antimodernismus, antiintelektualismus, ale také antisemitismus, kult germánství, šovinisticko-expanzionistický militarismus, tedy to, co vede hlavní proud Heimatliteratur směrem k nacionalismu a ideologii „Blut und Boden“. Posledně jmenovaný (Ganghofer) náležel k nejznámějším a nejprodávanejším autorům tohoto žánru; jeho nejčtenější román vyšel v roce 1901 pod názvem *Jörn Uhl*. Vykazuje příklon k rasovým atributům aktérů, mytologizaci přírody, osudů, krajiny a válek, selská krev se rozpouští v tůni industrializace. V literatuře podмінěné mýtem krve a půdy meziválečného období se ze selského světa vytrácela vesnická idyla a byla vytlačována heroizujícím obrazem sedláka.¹¹

Specifický charakter má rakouská větev Heimatromanu. K jejím zakladatelům náleží Joseph Schreyvogel s jeho *Dorfgeschichte*, které symptomaticky vyjadřovaly venkovskou idylu 19. století a znamenaly mentální únik z města. V jeho pracích je venkov prezentován jako rezervoár tradičních ctností, jakými jsou pokora, skromnost, opravdovost, upřímnost. K rakouskému Heimatromanu jsou dále počítáni věhlasní autoři Adalbert Stifter, Marie von Ebner-Eschenbach či Peter Rosegger. Ti se snažili odvrátit pozornost od problémů rostoucího nacionalismu, expanzivního průmyslu a obchodu, které rakouský venkovský statický svět vyváděly z rovnováhy. K významným regionálně zakotveným autorům náležel i Leopold von Sacher-Masoch narozený ve Lvově. Nelze však mluvit o specifickém rakouském literárním směru Heimatromanu, neboť nebyl programově a obsahově jednotný. V meziválečném období se rakouský Heimatroman stále více blíží německému. K jeho nejtypičtějším představitelům náleží Karl Heinrich Waggerl s jeho heroizujícím zobrazením sedláka oddaného „hroudě“ v románu *Brot* (1930).¹²

11 W. Kohlschmidt – W. Mohr (eds.), *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, s. 141.

12 K problematice rakouského Heimatromanu srov. Hildegard Irmgard Huber, *Formen des österreichischen Heimatromans der dreissiger Jahre*, Dipl. Arbeit, Universität für Bildungswissenschaften Klagenfurt, Klagenfurt 1979.

Literatura zaměřená na selství a venkov sice nabízí díla takových autorů, jakými jsou Adalbert Stifter, Knut Hamsun či Stanisław Reymont, tedy díla spadající do zlatého fondu evropského a světového písemnictví, na druhou stranu její vyústění představuje masa triviálních románů vydávaných jak v různých periodikách, v sešitových řadách i v brožovaných a vázaných vydáních. Skutečnost, že Heimatliteratur se dostalo oficiální podpory nacionálně socialistické kulturní politiky, přispěla k tomu, že v literární vědě tento typ literatury ztratil do té míry kredit, že vypadl z literárního kánonu.

Venkovská literatura v českých zemích vykazovala oproti literatuře německé zpoždění téměř jedné generace, ale především – její určení a tematické vymezení se významně odlišuje. Na jejím počátku stojí konstitutivní dílo české moderní literatury, a sice *Babička* Boženy Němcové nesoucí podtitul *Obrazy venkovského života*. Lyrizovaná vesnice je obrazem harmonického soužití lidí mezi sebou i přírodou. Je místem životních jistot a pohody, kde jsou sice i špatnosti a vášně, kde se odehrávají také tragédie, jako všude v lidském životě, ale všechno je to sladěno krásou a harmonií nějakého vyššího – božského či přírodního – řádu. Tvorba Boženy Němcové předznamenává základní typy české prózy pro zbytek 19. století. Jsou to vesnická próza, sociální a ženská tematika i lyrizovaná próza. V jejích námětech a stylu splývají prvky romantismu a realismu.¹³ Literární generace Májovců reprezentovaná především Vítězslavem Hálkem a Karolinou Světlou vyjadřuje úkoly nové. Přichází s požadavkem, aby literatura pravdivě zobrazovala soudobý život. Tomu odpovídají první Hálkovy povídky zobrazující vztah dvou mladých lidí, jimž předsudky, majetková nerovnost či neochota rodičů brání v lásce. Hálkova vrcholná díla z počátku sedmdesátých let přinášejí obraz neradostného života na statku s typickou chamtivostí majetných, kontrastující s láskou a životem srovnávajícím se s přírodními zákony lidí chudých. Hálek zachycuje podobu českého venkova v době jeho zlomu, kdy odeznívá starý patriarchální životní styl. Hálkovo hledání nového světa vede k idealizaci jeho hrdinů.

13 V takovéto výstižné zkratce charakterizuje význam Boženy Němcové její specializované muzeum v České Skalici, <http://www.muzeumbn.cz/>, cit. 31. 7. 2014.

Za zakladatelku moderního venkovského románu, kterému sama autorka dala přídomek „vesnický“, je považována Karolina Světlá. Její inspirace sahá k evropským tvůrcům venkovského románu Ivanu Sergejeviči Turgeněvovi a George Sandové. Nicméně dílo K. Světlé je hluboce zakořeněno v nacionálně českém prostředí. Pracuje s pečlivě studovaným národopisným koloritem. Má markantní lidovýchovné ambice. Světlá ve svých dílech utvářela modely lidských postojů vyzývající k následování či odmítnutí. Symptomatická je i heroizace jejích postav, idealizace prostředí. Venkov nezůstal opomenut ani v tvorbě autorů hlásících se k časopisu *Lumír* či almanachu *Ruch*, ať se již jedná o Svatopluka Čecha, Antala Staška, či Josefa Václava Sládka. Jejich tvorba, ale třeba i tvorba Jaroslava Vrchlického, silně vyjadřovala pokračující proces české nacionální emancipace. Antonín Měšťan přímo hovoří o „*literatuře v úloze národní reprezentace*“.¹⁴ Jan Václav Novák a Arne Novák období závěru sedmdesátých let až počátku devadesátých let charakterizují jako dobu zápasu snah národně-výchovných se západnickým umělectvím.¹⁵ Josef Václav Sládek pak ve svých *Selských písních* vytváří obraz vyrovnaného člověka v „*dělné pospolitosti a ve svěšené přírodě*“.¹⁶ Idealizovanou představu sedláka jako opory národa a jeho naději přivítalo na konci 19. století formující se agrárně laděné politické hnutí.

V devadesátých letech 19. století v českém literárním světě vrcholila diskuse o tom, zda idealizující přístup k venkovu nastolený Sládkem s jeho národními rolemi (venkov základ národa) by neměl být vystřídán pohledem realističtějším, neboť venkov vyjadřuje nejen mravní čistotu, ale třeba i sílu mamonářství a hon za majetkem. Do literárního diskurzu vstupuje realismus a naturalismus reprezentovaný Janem Herbenem, Ignátem Hermannem, Karlem Matějem Čapkem-Chodem či Karlem Václavem Raisem. Ti kladou větší důraz na objektivní poznávací

14 Antonín Měšťan, *Česká literatura 1785–1985*, Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1987.

15 Jan Václav Novák – Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 4. přepracované a rozšířené vydání, Olomouc: Nákladem R. Prombergera 1936–1939, s. 637–825.

16 Jan Lehár – Alexandr Stich – Jaroslava Janáčková – Jiří Holý, *Česká literatura od počátku k dnešku*, Praha: Lidové noviny 1998, s. 311–312.

hodnoty literárního díla, soustřeďují se na současnost, chtějí zachytit společenský život v mnohosti jeho podob, zřetele výchovné a umělecké ustupují do pozadí. Vesnici z realistického nadhledu přibližuje i Teréza Nováková. Na realistický odkaz venkovské literatury navázali Josef Holeček, Jindřich Šimon Baar a s ním příbuzensky spřízněný Jan Vrba, bratři Alois a Vilém Mrštíkovi, Gabriela Preissová.¹⁷ Venkovský román této doby je profilován regionálně, nábožensky i sociálně a pochopitelně si ponechává svůj „národní charakter“.

Závěr 19. století znamenal dramatický rozvoj nakladatelského podnikání a kvantitativní rozvoj publikované literatury, vznik a rozvoj nových žánrů. Demokratizace čtenářského vkusu s tímto vývojem svázaná a autory zpětně ovlivňující vedla k rozšíření méně náročné konzumní literatury, někdy se také výstižně hovoří o „proze konvenční“, již můžeme označit v extrémních polohách za literaturu triviální, kýčovou.¹⁸ Vždyť její hrdinové jsou svými charakteristikami i vzorci jednání stereotypní, ba prefabrikovaní, jakoby utvoření literární konvencí.¹⁹ S nástupem politického agrarismu se určitým způsobem

Portrét patriarchy české sel-
ské literatury Josefa Holečka
z jeho knihy *Selství*, Praha
1928.

17 K jejich významu a prezentaci v kolektivní monografii srov. příslušné kapitoly.

18 K problematice srov. Peter Domagalski, *Trivalliteratur. Geschichte – Produktion – Rezeption*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 1981; Walter Killy, *Versuch über den literarischen Kitsch*, in: *Kitsch. Texte und Theorien*, Ute Dettmar und Thomas Küpper Hg., Stuttgart: Philipp Reclam jun. 2007, s. 240 až 253; Hans-Dieter Gelfert, *Was ist Kitsch?* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000; Dieter Kliche, *Kitsch*, in: *Ästhetische Grundbegriffe Bd. 3*. Stuttgart: Metzler 2010, s. 272–288.

19 Bohuš Balajka, *Přehledné dějiny literatury. Dějiny české literatury s přehledem vývojových tendencí světové literatury do devadesátých let 19. století, I.*, Praha: Fortuna 1996, s. 184.

vyrovnává i literatura. Politický agrarismus si osvojuje dílo Josefa Holečka s jeho pojetím selství, které konvenuje stranou nesenému stavovství. J. Holeček pochází ze selského rodu, má tedy „selskou krev i duši“. Politický agrarismus jako ideologie vkročil i do literatury, v evropských literaturách se nabízí celá řada paralel vyjadřujících vzájemné souvislosti a ideové transfery.²⁰ Snaha o formování selsko-stavovské české literatury výrazněji neuspěla. Vykvetla v podobu nenáročného, vpravdě triviálního čtení pracujícího s klišé venkovské idyly, sedláka, resp. rolníka jako živitele národa a zdroje jeho morální a kulturní obrody vedoucí ke kořenům lidské jsoucnosti. Symptomatickým raným pokusem o takovou literaturu je román *Lovci* Maxe Leoniera, vlastním jménem Jana Pavlíka (1880–1957), součást románové trilogie *Brýlové*, jejíž první díl vyšel v roce 1911. Román se zabývá osudy rodiny Brýlů, kteří po šestnáct generací „skrápějí“ svou půdu vlastní krví. Kromě mezilidských vztahů a rodinných zápletek vnáší román do literatury problémy rolnictva, jakými jsou státní subvence, meliorace, vztah sedláka a politiky, náboženství apod.²¹ Dalším příkladem takové literatury z pera autora druhé až třetí řady je próza Bedřicha Bösera z roku 1930 nazvaná *Druhá žena*, v níž se již přímo objevuje politikum nesené agrární stranou.²²

Zřejmě nejtypičtějším představitelem politického agrarismu v krásné literatuře, jehož díla bychom mohli nazvat literárním agrarismem či také selsko-stavovským románem, je Jaroslav Marcha, vlastním jménem Dominik Nejezchleb (1880 až 1961), člen a od roku 1910 tajemník agrární strany pro Moravu a Slezsko, člen Revolučního národního shromáždění, následně v letech 1920–1935 člen poslanecké sněmovny a v letech 1935–1939 člen senátu Národního shromáždění. Tento sedlák, který po celou dobu úspěšné politické kariéry hospodařil v Babicích nad Svitavou, postrádal vyšší vzdělání. Přesto však napsal na dvě desítky knih beletristických a dalších pět desítek

20 Srov. kapitolu Romana Holce, *Stredoeurópsky roľnícky román a jeho zdroje*.

21 Max Leonier, *Lovci*. Pokus o český selský román z doby současné [Románová trilogie „Brýlové“ díl I.], Hradec Králové: Bohdan Melichar 1911.

22 Srov. kapitolu Lukáše Kolacii, Bedřich Böser: *Druhá žena*. Selský román psaný na objednávku?

Portrét představitele českého literárního agrarismu Jaroslava Marchy ze sborníku *Básníci selství*, Praha 1932.

titulů drobných spisů politických a hospodářských. Jeho tvorba byla, jak jinak, zaměřena na venkov, život na vesnici určovaný agrárním a křesťanským rokem. Symptomaticky kladl klidný venkov do kontrapozice ke zkaženému městu, kritizoval tendenci mladé generace odcházet z venkova do města.²³

Marcha dosáhl se svou literaturou relativního úspěchu a dočkal se i nepřehlédnutelného uznání v podobě volby do čela Kola moravských spisovatelů. Tento spolek založený roku 1912 si kladl za cíl rozvíjet na Moravě českou kulturu,

hájit zájmy českých spisovatelů a seznamovat s jejich produkcí nejširší vrstvy obyvatelstva. Spolek měl k dispozici vlastní nakladatelství a vydával řadu publikací, monografií i tematických sborníků věnovaných např. takovým osobnostem, jakými byli Alois Mrštík či Otokar Březina.

Dvacátá a třicátá léta na Moravě vynesla do popředí literární tvorbu zaměřenou na vesnický život i další autory ve své době vcelku čtené, ať již Metoděje Jahna, jenž ve svém románu *Selský práh* vydává neidealizované, až syrové svědectví o kontinuitě několika generací rodů na selském gruntě, či Vojtěcha Martíňka s jeho románem *Černá země*, s jeho kritickou sociální analýzou vesnice a selského gruntu. Tato tvorba s politickým agrarismem paralelní, nikoliv ovšem ideově souvislá, svými literárními kvalitami a originalitou stojí nesporně výše. To platí v plné míře o dalším specifiku české venkovské literatury, ale i české literatury jako takové – ruralismu. Ruralismus značí literární směr odvozený od latinského slova *rus, ruris, n.* = venkov, venkovský statek, pole, půda, jenž se zrodil v českém prostředí v průběhu třicátých let 20. století. Hlásal, řečeno slovy Josefa Knapa – jedné

23 Lenka Tomanová, *Postavy v díle Jana Vrbý a Jaroslava Marchy*, bakalářská práce obhájená na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2010.

Titulní strana sborníku
Básníci selství, Praha 1932.

z jeho klíčových osobností, princip „*návratu k půdě, vnitřnější lásce k zemi jako udržovatelce života a pevné ose v časech plných otřesů, nejistoty a úzkosti*“.²⁴

Ruralisté ve své tvorbě navazovali na domácí tradice, nicméně někteří badatelé vidí v jejich tvorbě i zdroje literatury světové.²⁵ Ruralistickými manifesty jsou dva sborníky s příznačnými názvy *Básníci selství*²⁶ a *Tváří k vesnici*²⁷. Velmi pěknou definici ruralismu

24 Josef Knap, *Básníci selství. Studie o ruralismu u nás*. Praha: Svobodné učení selské 1932, s. 10. K Josefu Knapovi nově Martina Boldánová, *Josef Knap – neumlčený ruralista z Jičína*, diplomová práce obhájená na Pedagogické fakultě UK, Praha 2007.

25 K mezinárodním zdrojům ruralismu srov. Antonín Matula, *Hlasy země v evropských literaturách*. Štěpnice 33. Praha: Svobodné učení selské 1933; Kol. (Josef Galík, Lubomír Machala, Eduard Petrů, Martin Podivinský, Jan Schneider, Jiří Skalička, Alena Štěrbová), *Panorama české literatury. (Literární dějiny od počátků do současnosti)*, Praha: Rubico 1994, s. 270; Jaroslav Med, *Ideové kořeny ruralismu*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 10*, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005, s. 11–14.

26 *Básníci selství. Studie o ruralismu u nás*, Uspořádal Josef Knap, Praha: Svobodné učení selské 1932.

27 *Tváří k vesnici*, Uspořádal Jan Čarek, Praha: Novina 1936.

přinesl v posledně uvedeném sborníku katolicky orientovaný filozof a spisovatel Rudolf Ina Malý:

Návrat k venkovské tradici v literatuře, „ruralismu“, znamená uvědomělou reakci proti té duchovní zkaženosti a vyprahlosti, do které literaturu zavedla poslední doba a zejména moderní život městský se svými výstřednostmi kancelářské a průmyslové civilizace. V dusném skleníku moderní doby zvadlá literatura volá po hlubokém obrození. Potřebuje vzduchu, světla, nové krve. Návrat zdraví. Ruralismus tedy otvírá okna do přírody a snaží se léčit přívalem venkovské pravdy a skutečnosti.²⁸

Díla autorů, jakými byli Josef Knap, Antonín Matula, Jan Čarek, František Křelina, Václav Prokůpek, Zdeněk Rón, Vojtěch Martínek, Josef Knob, vycházela od poloviny třicátých let v edici „Hlasy země“ řízené Josefem Vojtěchem Sedlákem, kritikem ústředního deníku agrární strany *Venkov*.²⁹ Podstatné však je, že ruralismus není služebnou literaturou agrární ideologie, ale autonomní literaturou regionální, lyrickou, od explicitní politiky emancipovanou. Obrací se k rodné zemi a úzce neulpívá na selské tematicce, již přerůstá zvláště dílo J. Knapa a F. Křeliny.

Obsáhlejší – výše uvedený – výklad o odlišnosti českého a německého pojmosloví se snažil vysvětlit výraznou nekompatibilitu pojmů zdánlivě jednoznačných, jež se odvíjí od odlišných vývojových cest národních literatur české, německé a jejího teritoriálně svérázného segmentu, který sám sebe definuje jako literaturu sudetoněmeckou. Ony cesty, ač byly v mnohém analogické a měly celoevropské souvislosti, se primárně odvíjely od rozdílného politického a sociálně-ekonomického vývoje „národních společností“ a jejich regionálně definovaných částí. Zjevně nejpodstatnějším a nejtypičtějším znakem literatury české je

28 Rudolf Ina Malý, *Město a venkov, urbanismus a realismus*, in: *Tváří k vesnici*, s. 73.

29 Do kulturní rubriky *Venkov* a do revue *Brázda* přispívali rovněž Josef Knap, Antonín Matula, Václav Prokůpek či Miloslav Hýsek. Jan Mukařovský (red.), *Dějiny české literatury. Literatura od konce 19. století do roku 1945. IV*, Praha: Victoria Publishing 1995, s. 356.

od 19. století její nacionální základ povýšený na společenskou funkci.³⁰ Specifikem českého vývoje první poloviny 20. století je ve sféře venkovské literatury politický agrární román a především výrazný žánr ruralismu.

Grenzlandroman, či román hraničářský?

Grenzlandroman – s trochou překladatelské licence by toto složené slovo bylo možno přeložit jako hraničářský román, tj. román odehrávající se na národnostním rozhraní, pomezí, jehož hlavním hrdinou je hraničář – v dobovém jazyce bojovník za práva svého národa na nacionálně smíšeném území, na jazykové hranici.³¹ Autoři úvodu vnímají Grenzlandroman jako spe-

30 Uvedenou skutečnost ve skvělé zkratce vyjádřil Arne Novák: „Ačkoliv český nacionalismus zřejmě přijal svůj filosofický základ i své nejpádňější důvody z německé romantiky, dílem i z revolučního myšlení francouzského, mohl spoléhat na dávnou tradici domáci. [...] Avšak nyní od počátku 19. století se stal v celém českém duchovním životě ústřední silou, která řídí všechno kulturní dění a zvláště mocně si podrobuje literaturu, jsa povyšován chvílemi za hodnotu absolutní; teprve po světové válce, když i nejmělejší naděje českých nacionálů byly předstíženy vytvořením nezávislé republiky Československé, pozbývá nacionalismus svého postavení vůdčího. Tento nacionalismus, ačkoliv jest prodšen ohněm tvůrčího a obětavého idealismu, svádí literaturu často k praktickému utilitarství a tím znamená její nesporné zúžení, mnohdy stupňované v provincialismus.“ Arne Novák, *Dějiny české literatury. Duch české literatury*, in: *Československá vlastivěda, VII, Písemnictví*, Praha: „Sfinx“ Bohumil Janda 1933, s. 8.

31 K pojmu hraničář a významu hraničářství v kontextu první poloviny 20. století srov. spis významného žurnalisty a slavisty Jana Hejreta, Hraničáři, jejich státní význam a práce: *K 20. výročí republiky*, Olomouc: Národní jednota východomoravská 1937. Institucionální zázemí hraničářů tvořily tzv. nacionální obranné spolky, ať již se jednalo o německý Schulverein, českou Ústřední matici školskou, Národní jednotu Pošumavskou, Národní jednotu Severočeskou či německý Bund der Deutschen in Böhmen. K nacionálním obranným spolkům srov. Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci / převahu v českých zemích (1859–1945), ed. Drahomír Jančík – Eduard Kubů, Praha: Dokořán 2011, s. 231–274; Jitka Balcarová, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity.“ Praha: Karolinum 2013; Miloš Hořejš, Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Effektivität“ ihre Tätigkeit in: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*, Eduard Kubů – Helga Schultz (Hg.), Prag – Berlin: Aleš Skřivan – Berliner Wissenschafts-

cifickou kategorii podřazenou venkovskému románu či Heimatromanu, neboť v převážné většině takto označených děl se děj odehrává na vesnici, přičemž jeho protagonisty bývají rolníci/sedláci. Žánr venkovského románu / Heimatromanu tak splývá. Jistě není náhodou, že řada německých prací Grenzlandroman podřazuje a zařazuje pod kategorii Heimatroman. Rudolf Jaworski ve svém zásadním článku nazírá Grenzlandroman jako Heimatroman v užším smyslu.³² Na druhou stranu budiž účinně „ohrazení“ autorů, že Heimatroman a Grenzlandroman se mohou odehrávat na maloměstě, ba i ve městě středním a větším. Dějištěm konfrontačního románu se stala dokonce i česká metropole Praha. Klasickým příkladem je románová tvorba Karla Hanse Strobla, kterou autor označuje jako Studentenroman.³³ Ke vzniku Grenzlandromanu jako svým obsahem úzce a jednoznačně vymezeného literárního fenoménu se nově vyjádřil germanista z univerzity v Olomouci Karsten Rinas.³⁴ Za jeho zakladatele v německém prostředí českých zemí považuje Fritze Mauthnera s jeho románem *Der letzte Deutsche von Blatna*³⁵ (1887), Antona Ohorna s románem *Deutsches Erbe*³⁶ (1917), Hanse Watzlika s prózou *O Böhmen* (1917), Roberta Hohlbauma s románem *Grenzland* (1921) a konečně i Hugo Scholze s románem *Noch steht ein Mann*³⁷. Na tuto řadu navazovala řada dalších autorů, ať již

verlag 2004, Tabellen s. 215. Nejnověji Peter Haslinger (Hg.), Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939. Marburg: Herder-Institut 2009.

32 Rudolf Jaworski, Mezi politikou a trivialitou. Sudetoněmecké grenzlandromány, 1918–1938, Dějiny a současnost 26, 2004, č. 1, s. 27–31.

33 Pro pochopení těsné spřízněnosti s románem hraničářským a jeho cíli editoři do kolektivní monografie zařadili kapitolu Venduly Trnkové, Studentenroman. Recepce románů o studentech od Karla Hanse Strobla.

34 Karsten Rinas, Die andere Grenzlandliteratur. Zu einigen tschechischen Romanen mit antideutscher Tendenz, in: Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei, Bd. NF 16, 2008, s. 115–163.

35 Viz kapitoly Václava Petrboka, Fritz Mauthner: Der letzte Deutsche von Blatna (1886/87). Literární obraz krize politického liberalismu v Čechách a Karstena Rinase, Momentky z nacionálního konfliktu. Srovnání hraničářských románů Fritze Mauthnera a Gottfrieda Rothackera.

36 Viz kapitolu Jitky Balcarové, Od idylického venkova k hraničářské hlidce německví. Pohraničí českých zemí v díle Antona Josepha Ohorna (1846–1924).

37 Viz kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, Sedlák spisovatelem a hraničářem. Hugo Scholz a jeho romány Brunbacherleute a Noch steht ein Mann.

to byli Wilhelm Pleyer³⁸, Alois Fietz³⁹, Anton Schott⁴⁰, Gottfried Rothacker⁴¹, či Erwin Ott, kteří žánr rozvíjeli ve stále xenofobnější a nacionálnímu socialismu bližší podobě v letech třicátých a čtyřicátých.⁴²

Rinas akceptuje výstižnou charakteristiku Grenzlandliteratur-žánru formulovanou v polovině devadesátých let 20. století Michaellem Bergerem. Jeho autoři se podle Bergera svými díly snažili odhalit „slovanské výhonky“ vplétající se do německého sídelního území a podpořit německé nacionální a rasové probuzení na cestě k německé národní pospolitosti.⁴³ Přitom – dodáváme z Bergerova textu – je „nacionální protivník redukován jen na několik málo charakterových vlastností, postojů a rasových znaků, čímž je zbaven individuality a schematizován“.⁴⁴ Dějové paradigma nastolené Fritzem Mauthnerem pracuje s německým městem či vesnicí, kam se postupně „vkrádá“ český vliv, kde se budují české školy, továrny, čeština se prosazuje jako řeč ve veřejném prostoru, Češi intrikují proti vlivnému němectví, snaží se vetřít do německého prostředí, ba uplatnit se i ve volbách, čímž vzniká nebezpečí „čechizace“ a ztráty německého charakteru obce. Grenzlandroman programově evokuje v německém prostředí pocit ohrožení češtvím, nebezpečí ztráty staletími posvěcené identity a mo-

38 Viz kapitolu Anny Pípalové, Der Puchner: Ein Grenzlandschicksal. Analýza hraničářského románu Wilhelma Pleyera.

39 Viz kapitolu Jörga Krappmanna, Interkulturalita v hraničářské literatuře. Příklad selského prostředí v románu Aloise Fietze Tote Scholle.

40 Viz kapitoly Karstena Rinase, Anton Schott: In falschen Geleisen (1904) a Václava Maidla, Ztvárnění selského života na Šumavě v knihách Antona Schotta.

41 Viz kapitolu Karstena Rinase, Momentky z nacionálního konfliktu. Srovnání hraničářských románů Fritze Mauthnera a Gottfrieda Rothackera.

42 Pavel Eisner, Milenky. Německý básník a česká žena, Praha: Concordia 1992; Jürgen Serke, Böhmsche Dörfer. Putování opuštěnou krajinou, Praha: Triáda 2001; Pavel Kosatík, Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy, Praha: Nakladatelství Franze Kafky 2001, s. 209–215.

43 „Der grenzlanddeutsche Schriftsteller will in und mit seinen Werken den slawischen Verschlingungstrieb entlarven und das Erwachen des völkischen (eingeschlossen des rassischen) Lebenswillens eines Volkstums auf dem Weg von der Not- und Schicksalsgemeinschaft zur deutschen Volksgemeinschaft darstellen und befördern helfen“. Michael Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland, in: Brücken, Bd. NF 3, 1995, s. 265–266.

44 Tamtéž, s. 267.

Obálka spisu Hanse
Watzlika *O Böhmen*,
Leipzig 1923

bilizuje ve prospěch němectví. Usiluje o semknutí německého obyvatelstva nejen v rámci českých zemí, nýbrž zdvíhá ideu nacionální pospolitosti všech Němců bez rozdílu hranic (navazuje na myšlenkové dědictví tzv. Všeněmců Georga von Schönerera), čímž zvolna mentálně orientuje německé obyvatelstvo českého pohraničí směrem k Německé říši.

Grenzlandroman je *terminus technicus*, který stvořilo jazykově německé prostředí a začalo jej používat nejen v českých zemích, ale i v ostatních nacionálně konfliktních oblastech při hranicích Německa, ať už na západě, jihu, či východě. Obsahové analogie Grenzlandromanu však existují i v jiných národních literaturách, a to i malých národů, jakými jsou např. Slovinci. V českém prostředí můžeme sledovat tradici konfrontační (ba přímo nacionálně ofenzivní) literatury hájící „národní državu“ a jazyk od osmdesátých let 19. století. Na jejím počátku stojí klasikové národní literatury Karolina Světlá, Svatopluk Čech a Alois Jirásek. Hraničářské motivy se v české literatuře objevují i v desetiletích dalších (díla Antala Staška, Karla Václava Raise aj.),

někdy dokonce v robustní formě (práce Jana Klecandy⁴⁵) a vrcholí ve dvacátých letech epopejí Františka Sokola-Tůmy.⁴⁶ Jejich legitimace „národního boje“ je ovšem principiálně odlišná od německé. Má charakter svépomocné „národní sebeobraný“ a emancipace.⁴⁷ Je přitom součástí hlavních proudů národní literatury, aniž tato díla literární věda z těchto proudů vyňala. Činí tak vcelku oprávněně, neboť v českém prostředí se literatura hraničářského obsahu nekonstituovala jako svébytná a autoři onen mobilizační cíl nevtělili prvoplánově do titulu či podtitulu románu jako návěstí jeho účelu. Tím pochopitelně taková literatura neztrácela na své mobilizační účinnosti a svém nesporně autorsky zamýšleném hraničářském určení. Z nepříteliš velkého množství titulů nelze soudit na její okrajový význam, neboť čtenářstvo bylo s ohledem na věhlas autorů poměrně široké, v některých případech (Svatopluk Čech či František Sokol-Tůma) takřka celonárodní.

Přestože – jak je naznačeno a v příslušných kapitolách také dokumentováno – nabízí česká literatura tematické analogie *Grenzlandromanu*, je otázkou, zda by se tyto analogie měly jako *Grenzlandroman* označovat. Podle našeho názoru nikoliv. Nic na tom nemění skutečnost, že některé práce vymezení hraničářského románu odpovídají, a to jak z hlediska celkové orientace díla, tak jeho vyznění, způsobu zpracování a využívání prefabrikovaných klišé obrazu nacionálního protivníka (Klecanda). Na druhou stranu je totiž skutečností, že sami autoři se nevnímali jako součást tohoto žánru a většina z jejich děl pracujících s hraničářskou tematikou si klade přece jen cíle o něco širší než jen úzce nacionálně konfrontační, obvykle nacionálně emancipační, ale i kulturní, a mívají, což je nepřehlédnutelné, oproti *Grenzlandromanu* obvykle dobrou literární úroveň a autory jsou „beletristé z první řady“. Neřadí se tak do literatury téměř brakové, časově pomíjivé, ale patří do literatury vyšší – dílem vnímané jako kulturní dědictví národa. Symptomatickým dokladem literárněvědného vnímání problematiky národnostní hra-

45 Viz kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, *Hraničářství v dílech klasiků české literatury v období před Velkou válkou*.

46 Srov. kapitolu Veroniky Srbové, *Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách*.

47 Blíže srov. kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, *Hraničářství v dílech klasiků české literatury v období před Velkou válkou*.

nice v českém prostředí je pozoruhodná stať Lenky Řezníkové z roku 2010. Ta se fenoménem nacionálního rozhraní, nacionální hranice, resp. pomezí sémanticky zabývala, aniž ovšem k pojmu Grenzlandroman / hraničářský román, tak hluboce spjatému s prostředím českých zemí, došla.⁴⁸

Historiografie problému

Interdisciplinární pojetí venkovské a hraničářské literatury jako historického pramene představuje ve střeoevropském prostoru téma nové, jež s výjimkou několika drobných studií a nyní dílem i níže citovaných prací Jana Budňáka nevzbudilo hlubší a především systematický badatelský zájem.⁴⁹ Přitom je interdisciplinarita jak českými, tak německými historiky i literárními vědci vnímána jako přístup nosný. Význam kultury pro utváření národní identity, zejména pak ve vztahu k emancipačním nárokům a strategiím, zdůvodňování požadavků politických a mocenských, akcentovala přínosná publikace česko-slovensko-německé komise historiků s názvem *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů*. Ve své stejnojmenné stati Michaela Marek vychází z teze Pierra Bourdieua bourající „fikci společenské a politické nevin-

48 Lenka Řezníková, Prominentní okraj. Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století, in: Lenka Jungmannová (ed.), Česká literatura rozhraní a okraje, Praha: Akropolis 2010, s. 457–465.

49 Problematice literatury jako historické materie se věnovali: Miroslav Hroch a kol., Historická beletrie a historické vědomí v 19. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3–1988, Studia historica XXXIII, Praha 1988. K problematice beletrie v nacionálních konfrontacích srov. zejména Vladimíra Borová, Obraz Němců v české historické beletrii 1890–1900, in: Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1–1995, Studia historica XLI, Praha 1997, s. 11–39; Václav Maidl, Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století, in: Jan Křen – Eva Broklová (vyd.), Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, Praha: Karolinum 1998, s. 281–302; Eduard Kubů, Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland. Theorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: Jan Hájek – Jiří Kocian – Milan Zítka (eds.), Fragmenty dějin. Sborník prací k sedesátinám Jana Gebharta, Praha: Historický ústav AV ČR ve spolupráci s Ústavem soudobých dějin AV ČR 2006, s. 243–260.

nosti umění“ a připomíná, že umění má mnohem více společného se vším tím, od čeho slibuje poskytnout dočasný únik, tedy s politikou, mocí ba i sociální nerovností.⁵⁰

Konstatováním, že interdisciplinárně koncipovaná literatura pro agrárně orientovanou beletrii v napětí mezi literární vědou a historií (tedy v historicko-literárněvědném diskurzu) pro české země v zásadě neexistuje, bychom teoreticky mohli skončit. Zajistě by bylo možné vyplnit desítky, ba stovky stránek vývojem interpretací venkovské/selské literatury v nejrůznějších velkých „dějinách literatury“, ať českých, či německých, příp. literárněvědných lexikonech a příručkách. Ta je široce rozpracována potud, pokud se týká literárního kánonu. Situace se mění v okamžiku – a zde si myslíme, že má smysl, abychom literaturu připomínali –, kdy do hry vstupuje agrárnímu prostředí či přímo sedlákovu a selství věnovaná literatura, a to literatura orientovaná komerčně, stavovsky a politicky, na niž vcelku logicky nezbývá v literárněvědných dílech místo. Přitom drtivá část této literatury ztratila svou životnost, neoslovuje moderního čtenáře. Pro historika však nepochybně velmi hodnotné a nezastupitelné výpovědi podává, a my si proto dovolíme připomenout její základní tituly. Náš přehled o stavu bádání postupuje následujícím způsobem: nejprve si všímáme českého selského románu, poté selského románu německého a přehled bude uzavřen literaturou o hraničářském románu z českých zemí.

Třebaže sedlák/rolník je klasickým protagonistou starší české beletrie 19. a první poloviny 20. století, zvláštní pojednání o literární podobě a zpracování rolníka v této literatuře dlouho chybělo a objevilo se až ve spojení s českým ruralismem. Josef Knap v roce 1939 jako vyznání tomuto literárnímu směru a takřka jako jeho epilog napsal skvělé pojednání s příznačným názvem *Literatura české půdy*.⁵¹ Knap zde shrnuje roli české lite-

50 Michaela Marek, Kultura jako nositel a oponent politických záměrů, in: Dušan Kováč – Michaela Marek – Jiří Pešek – Roman Prahla (eds.), Kultura jako nositel a oponent politických záměrů. Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti, Ústí nad Labem: Albis international 2009, s. 11–12.

51 Josef Knap, Literatura české půdy, Praha: Novina 1939. Stručnějším předobrazem této studie je autorova stať s názvem Půda a české písemnictví publikovaná ve výše citovaném sborníku Tváří k vesnici, s. 49–57.

ratury v procesu národního obrození a dalším formování moderního českého národa. Vysoce hodnotí jako dílo elementární Holečkovu románovou epopej *Naši*, již nazývá „románovým zákoníkem českého selství“. Připomíná, že velmi dlouho byl osud české půdy spojován s osudem českého národa a selství bylo chápáno jako vlastenectví.⁵² V dalším výkladu textu ovšem Knap postupuje velmi netradičně, ale z hlediska zkoumání historického vědomí velmi produktivně. Svou stať totiž tematizoval základními problémy venkova. V každé části nastiňuje vývoj jeho paradigmatu, a tak vedle sebe stojí vztah „selství k půdě“, „příroda v selství“, „kult rodiny a rodu“, „poměr selství ke společnosti“, „selská cesta k národu a vlasti“, „křesťanské selství“. Knapův závěr je ovšem opět výsostně ruralistický:

Jedna z klíčových osobností českého ruralismu Josef Knap. Portrét ze sborníku *Básníci selství*, Praha 1932.

Selství, jsouc samo věčné, snoubí se s věčnými hodnotami: s půdou jako trvalou učitelkou lidstva, jako s nevyčerpatelným pramenem životního mládí, jako se zárukou stálosti národních a společenských řádů; s přírodou jako živlem charakterotvorným, výchovným ve vyšším smyslu; s národem jako s přirozeným, společným strážcem půdy – vlasti; s vírou v Boha jako s vyšším naplněním pozemského díla.⁵³

Ony vzosné teze z roku 1939 zcela pohřbila příští desetiletí. Padesátá léta selství a ruralismus totálně negovala a spisovatelé ruralisté se stali předmětem politického pronásledování,⁵⁴ s čímž

52 Tamtéž, s. 6–7.

53 Tamtéž, s. 44.

54 Shrnutí osudů agrarismu a literárních reprezentantů ruralismu ve „stalinových“ politických procesech viz Zora Dvořáková, *Navzdory nenávisti a mstě: z politických procesů 1952 a 1953*, Třebíč: Tempo 2002; Zdeněk Smutný, *Tzv. Ze-*

padly zbytky poselství jejich literatury, jež byla vyřazena z veřejných knihoven. Některá díla předních ruralistů se tam vrátila až v nových vydáních z devadesátých let 20. století.

Literárněvědné reminiscence ruralismu zazněly na konferenci v Lázních Sedmihorky konané v dubnu 2005.⁵⁵ Historický rozměr do literárněvědného diskurzu vnesly příspěvky Zdeňka Beneše, Josefa Blümla, Jiřího Šouši a především Jaroslava Rokoského. Jeho studie náleží z hlediska sociálního zakotvení ruralistů a poznání jejich spojitostí/zakotvení v agrárně politickém prostředí k zásadně důležitým. Rokoský sice na jedné straně akcentuje literární autonomii, ba svobodu ruralistů, na druhé straně však nezastírá sepětí jejich klíčových představitelů se strnickou žurnalistikou, či dokonce členstvím ve straně.⁵⁶

Pozoruhodný pokus o literárně sociologickou analýzu německého selského románu v prvních desetiletích 20. století publikovala v roce 1939 v Gdaňsku (Danzig) Anneliese Gebhard.⁵⁷ Práce sice instrumentalizuje selský román postulátům nacionálně socialistické ideologie, na druhou stranu v mnohém výstižně charakterizuje obraz selství v literatuře, který tematizuje v pasážích věnovaných sedlákově, selce, rodině, statku, zvykům a náboženství. Nechybí ovšem ani pasáž o rodu a krvi a také démonický mysticismus venkova. Z její charakteristiky, odmyslíme-li implantaci germánského vůdcovského principu do beletrie a německých nacionálních ctností, vyplývá úcta k selskému románu jako pramennému zdroji a tvůrčímu obrazu („gestaltete Realität“) venkovského života. Velmi přesně postihla tendenci

lená internacionála a politické procesy v Československu po druhé světové válce, bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě UK, Praha 2011.

55 Z níž vyšel sborník s titulem *Ruralismus*, jeho kořeny a dědictví: osobnosti, díla, ideje: sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 22.–23. dubna 2005 v Sedmihorkách, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005. Konferenci uspořádaly Pekařova společnost Českého ráje v Turnově, Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze, Ústav pro českou literaturu Akademie věd ČR; spolupořadatelé Ústav české literatury a knihovnictví FF Masarykovy univerzity v Brně et al.

56 Jaroslav Rokoský, *Agrární strana, ruralisté a tichá hrdinství*, in: *Ruralismus*, jeho kořeny a dědictví, s. 219–228.

57 Anneliese Gebhard, *Der deutsche Bauernroman seit 1900*, Danzig: A. Müller vorm. Wedelsche Hofbuchdruckerei 1939. Tato práce byla v roce 1935 obhájena jako disertace na Vysoké technické škole svobodného města Gdaňska.

románu směrem k principům agrarismu, který respektuje otázky rolnictva závěru 19. a počátku 20. století a tak připomíná problémy „poměštění“ venkova, odliv obyvatelstva do měst, zápas s moderním kapitalismem a intelektualismem zbavujícím kořenů minulosti, rozvolnění rodiny, nárůst bezprizorního proletariátu, bojuje proti systému racionalizace výroby.

Selská literatura ztratila po druhé světové válce v Německu díky svému vyústění v „Blut und Boden“ ideologii svou prestiž a přitažlivost. Vysoce industrializované západní Německo (BRD) formující moderní konzumní společnost ji nepotřebovalo, východní Německo (DDR) s jeho marxistickou třídní ideologií ji přímo eliminovalo. Nepřekvapí tedy, že pokud se stal román z agrárního prostředí předmětem vědeckého zájmu, bylo tomu tak v jeho radikálně nacionálním vyústění. V roce 1975 vydal skutečně zásadní práci s názvem *Der Bauernroman* a podtitulem *Antifeudalismus – Konservatismus – Faschismus* Peter Zimmermann.⁵⁸ Zimmermann pojal problém doslova univerzalisticky. Do Bauernromanu zahrnul v podstatě veškerou německojazyčnou literaturu, tedy i literaturu z českých zemí, Rakouska či Švýcarska, která se odehrává ve venkovském prostředí a jejímiž hlavními aktéry jsou sedláci a rolníci. Znamená to, že do své práce zahrnul i romány, které sami jejich autoři označovali jako Heimatromany, Grenzlandromany či jinak. Tímto pojetím pragmaticky překonal terminologickou nejasnost pojmu Bauernroman a jeho příbuzných vymezení. Seznam autorů německého selského románu tak má v jeho identifikaci 299 položek. Práce může sloužit jako skrytá bibliografie k dané problematice, jak vlastních děl beletristických, tak k nim vázané odborné literatury. V první části díla je pojednán vývoj žánru do roku 1870, nazval ji fází od měšťansko-pokrokového zobrazení sedláka k zobrazení konzervativnímu; další fázi let 1871–1918 označil za fázi agrárně konzervativního profilování; období meziválečné a válečné je pro něj fází nacionalistické redefinice (völkische Umprägung) Bauernromanu.

Druhá část Zimmermannova díla, pro historiky neobyčejné hodnoty, ukazuje sociologicko-historický background Bauernro-

58 Peter Zimmermann, *Der Bauernroman. Antifeudalismus – Konservatismus – Faschismus*, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung 1975.

manu a dává přesvědčivé, statisticky podložené poznání o jeho oblibě jako žánru měřené nikoliv počtem čtenářů či výší nákladů prací, ale počtem jejich titulů. Jestliže období od poloviny třicátých do poloviny devadesátých let 19. století je charakterizováno vydáním méně než deseti titulů za deset let, pak období od přelomu století do první světové války znamená první velkou vlnu popularity žánru, vyjádřenou nárůstem počtu titulů více než trojnásobným. První světová válka a období bezprostředně poválečné sice znamenají mírný útlum, konec dvacátých let však přináší obrovskou expanzi této literatury, která vrcholí s podporou režimu ve druhé polovině třicátých let. Počet titulů dosahoval v době, kdy kulminovala druhá vlna popularity žánru, takřka 25 ročně. Po druhé světové válce popularita Bauernromanu upadla na minimum, v letech 1949–1963 pak vykazala třetí, ovšem mnohem méně výraznou vlnu s cca pěti tituly ročně.⁵⁹

Zimmermannova kniha autory dělí generačně, regionálně a podle povolání. Statisticky dokládá známou tezi, že autory selských románů pracujícími s idylou venkova a se sociální rolí rolníka/sedláka ve společnosti nejsou sami rolníci a sedláci, nýbrž příslušníci jiných společenských vrstev, v podstatné části dokonce vázaných na město. Ze vzorku 218 autorů z období 1871–1920, u nichž se mu podařilo určit povolání, bylo 76 učitelů, 45 duchovních, 17 novinářů, 17 úředníků a 12 lékařů. Z těch, které by bylo možné přiřadit k venkovu a kteří problematice více rozuměli, bylo pouze 6 řemeslníků, 3 dělníci a 3 sedláci/rolníci. Připusťme ovšem, a nepochybně tomu tak bylo, že mnozí z reprezentantů nejfrekventovanějších povolání pocházeli z venkova, a měli proto pro venkov hluboké porozumění.⁶⁰ Pro období meziválečné a druhé světové války jsou již statistiky výrazně jiné. Na prvním místě stojí stále ještě učitelé – 47 osob, na místě druhém je již nová kategorie, a sice spisovatelé na volné noze – 36 osob, na třetím místě stojí žurnalisté s 23 osobami a hned za nimi přichází sedláci a rolníci se 14 osobami. Nesporným přínosem práce Petera Zimmermanna je explikace vývoje selské literatury v kontextu politického a sociálně-ekonomického vý-

59 Tamtéž, s. 159–164.

60 Tamtéž, s. 180.

voje německé společnosti a pojmenování její společenské a nacionální funkce.

Pouhý rok po Zimmermannovi (1976) se objevilo další zásadní dílo týkající se Bauernromanu v Německu, a to jeho druhé vývojové vlny popularity, tj. třicátých let a druhé světové války.⁶¹ Gerhard Schweizer ve své literárně interpretační části práce analyzoval díla čtyř významných reprezentantů žánru, a sice Wilhelma von Polenze, Knuta Hamsuna, Karla Heinricha Waggenerla a Konrada Besteho. Všiml si zobrazení čtyř okruhů problémů – protikladu města a venkova, mezilidských vztahů, přírody a mýtu a průniku ideologie do literární tvorby. Závěrem pak obrátil svou pozornost k napětí mezi literární fikcí a sociální skutečností, kterou předvedl v teritoriálních specifikách Německa, Rakouska a Norska. Schweizerův výběr představitelů Bauernromanu se však mýjel se specifickým prostředím českých zemí.

Výše zmíněná historiografie Bauernromanu nereflektovala Grenzlandroman jako specifickou žánrovou skupinu. Zvláštní pozornost mu poprvé věnovalo prostředí, z něhož ve střední Evropě Grenzlandroman vzešel a jemuž od konce dvacátých let konvenoval, ba sloužil. Jeho obliba totiž v meziválečném období výrazně stoupala. V roce 1928 se objevila antologie povídkové literatury z Čech pod názvem *Grenzlandquellen*, jež přinesla dvanáct děl sudetoněmeckých autorů, některých i relativně zvučných jmen, jakými byli Robert Hohlbaum, E. G. Kolbenheyer, Karl Hans Strobl či Hans Watzlik.⁶² V roce 1933 pak byl založen měsíčník *Der Ackermann aus Böhmen*⁶³, ve svém prvním ročníku redigovaný spisovateli Hansem Watzlikem a Karlem Franzem Leppou. Jeho šest ročníků představuje tribunu sudetoněmecké literatury, kde se nepřehlédnutelného místa dostalo i hraničářství. Některá čísla byla do té míry radikálně německo-nacionální

61 Gerhard Schweizer, *Bauernroman und Faschismus. Zur Ideologiekritik einer literarischen Gattung*, Tübingen: Gulde-Druck 1976.

62 Sudetendeutsche Novellen 1. *Grenzlandquellen*, Karlsbad – Drahowitz: Verlag A. Kraft [1928].

63 *Der Ackermann aus Böhmen*. Monatschrift für das geistige Leben der Sudetendeutschen. Geleitet von Hans Watzlik und Karl Franz Leppa, Karlsbad – Drahowitz: Adam Kraft Verlag 1933n.

a československému státu nepřátelská, že se časopis potýkal se zájmem cenzury.

Česká literární kritika se nacionálně orientované německé literatuře víceméně vyhýbala a zájem o ni měl spíše politický charakter. Jistou výjimkou, v každém případě ovšem pozoruhodnou, byl autor stojící na rozhraní obou nacionálních společenství Pavel (Paul) Eisner, narozený v pražské židovské rodině, jenž po vystudování pražské německé univerzity působil v českých prohradních novinách *Prager Presse*. V roce 1930 napsal v lehkém tónu drobné dílko analyzující symptomatický obraz Čechů v německé literatuře. Jeho závěr je velmi výpovědný a stal se součástí jeho titulu *Milenky*: obraz Čecha v německé literatuře je obvykle negativní, zatímco obraz Češky má i svou pozitivní tvář; Češka může být dobrou kuchařkou a milenkou, ale běda Němci, stane-li se jeho manželkou.⁶⁴ Svou analýzu moderní německé literatury z českých zemí s propracovanými pasážemi autorů Grenzlandromanu napsal Eisner do VII. svazku *Písemnictví Československé vlastivědy*.⁶⁵ Akcentuje její nacionalismus, ale i regionalismus a její menšinový aspekt. Hovoří o „záplavě zpolitizované beletrie nasáklé zavilým záští a zpěněnou nesmiřitelností“.⁶⁶ Eisnerovy soudy jsou v některých případech mimořádně ostré, např. Mauthnerův román *Die böhmische Handschrift* nazval ubohým a trapným pamfletem, „hrozným pomníkem záporných možností celé jedné literatury a nad jiné cenným objektem v pomyslném kabinetu kuriosit, jenž by shromáždil patologické výplody židovsko-německé asimilace“.⁶⁷ Velmi kriticky zhodnotil tvorbu Hanse Watzlika či Karla Hanse Strobla, překvapivě vládně ocenil Roberta Hohlbauma a Hugo Scholze. Připomíná také autora plně prožitého moravského selství pracujícího s cennou lyrikou – Jakoba Julia Davida.⁶⁸

64 Pavel Eisner, *Milenky* (Německý básník a česká žena), Praha: Miloslav Dolínek 1930.

65 Pavel Eisner, *Německá literatura na půdě ČSR, od roku 1848 do našich dnů*, in: *Československá vlastivěda, VII, Písemnictví*, Praha: Sfinx 1933, s. 325–377.

66 Tamtéž, s. 326–327.

67 Tamtéž, s. 345–346.

68 Srov. kapitulu Ivany Šrámkové, *Obraz sedláka na Hané v souboru povídek Die Hanna od Jakoba Julia Davida*.

Vlna německého literárněvědného zájmu o Grenzlandroman se vzdula koncem třicátých let 20. století, kdy gradoval i sám žánr. Tento zájem v sobě skrýval politický utilitarismus. Román i literatura o něm dávaly komunitě Němců z českých zemí, jež se ještě před první světovou válkou začala profilovat do společenství Sudetských Němců, kulturní a etnografický svéráz a především ji přimykaly k Německé říši. Koncem roku 1937 se z iniciativy nacionálně obranného spolku Bund der Deutschen in Böhmen dokonce uskutečnilo setkání autorů Grenzlandromanu v Teplicích. Oficiální projev zde měl profesor germanistiky na německé univerzitě v Praze Herbert Cysarz, který se zabýval tématem „národnost a písemnictví“.⁶⁹ V pojednání téhož autora z následujícího roku nacházíme mezi velkými tématy sudetoněmeckého písemnictví i literaturu hraničářskou.⁷⁰ Editor a autor doslovů děl Gustava Meyrinka i dalších Eduard Frank v roce 1938 v dusné předmnichovské atmosféře zápasu o pohraničí českých zemí vysoce hodnotil hraničářskou literaturu jako uvědomovací prostředek národa. V jeho publikaci byl Scholzův román *Noch steht ein Mann* označen za první dílo předestírající bojem naplněnou realitu života v sudetoněmeckém pohraničí. Výrazného uznání se dočkali i Wilhelm Pleyer, Rudolf Witzany, Hans Watzlik atd. Nacionální boj v reflexi Grenzlandromanu se stal červenou nití výkladu „literárněvědné“ práce Adolfa Günthera, jež měla v roce 1940 demonstrovat a legitimovat dlouhodobé (přelomem století datované), cílevědomé úsilí sudetských Němců o spojení v jednom německém státě (aktuálně v Hitlerově Třetí říši). Grenzlandroman podle něj vyjadřuje přívrat k rasovému vnímání národa.⁷¹

Devadesátá léta 20. století znamenala počátek nového, na půdě literární vědy se odehrávajícího vědeckého bádání o Grenzlandromanu. Diskurz nabyl mezinárodního charakteru. Na jeho po-

69 Dichter im Grenzland. Das Erste Sudetendeutsche Dichtertreffen in Wort und Bild, Teplitz - Schönau: Bund der Deutschen 1937.

70 Herbert Cysarz, Die großen Themen der sudetendeutschen Schrifttumsgeschichte. Durchblick und Ausblick, Brünn - Prag - Leipzig - Wien 1938.

71 Adolf Günther, Der sudetendeutsche Volkstumskampf im Spiegel des Grenzlandromans. Das Buch im Kulturleben der Völker, Bd. 3, Würzburg - Aumühle 1940, s. 5-6, 103-105, 109-112.

čátku se jako inspirativní ukázala studie Huberta Orłowského *Grenzlandliteratur: zur Karriere eines Begriffs und Phänomens*.⁷² Orłowského znalostní základ se koncentroval do česko-německého a polsko-německého pomezí dvacátých a třicátých let 20. století. V českém prostředí se Grenzlandromanu, resp. Bauernromanu, který se překládá jako román vesnický, věnoval Václav Maidl. Svůj výklad tohoto tendenčního typu literatury doprovodil praktickými ukázkami z děl Fritze Mauthnera, Wilhelma Pleyera a Hanse Watzlika, jež měly demonstrovat německé stereotypy nepřátelského vnímání Čechů v tomto literárním žánru.⁷³ Na něj pak navázal článkem ve stejném čísle *Světové literatury* Zdeněk Mareček, který obdobným způsobem zpracoval a v ukázkách dokumentoval německé hraničářské spisovatele moravské – Roberta Hohlbaua, Emila Hadinu a Karla Hanse Strobla.⁷⁴

Roku 1995 vyšly dvě pro výzkum hraničářského románu podnětné studie. První zveřejnil Wolfgang Reif ve sborníku *Literatur der Grenze*. Autor zkoumá fenomén Grenzlandromanu v jeho širším – vpravdě celoněmeckém – rozměru, tj. v relaci německo-polské, německo-litevské, zkoumá jej v prostředí Sedmihradska, Povolží či Banátu. Přitom správně připomíná jako zdaleka nejplodnější „Grenzlandroman sudetoněmecký“. V jedné věci se ovšem mylí, a sice v tom, že se tato větev ve svých *topoi* odvíjí od první světové války. Mauthnerova *Der letzte Deutsche von Blatna/Posledního Němce z Blatné* časově zařadil v prvním vydání až k roku 1913, místo k roku 1887. Zajímavé analýzy, z celé studie asi nejzdařilejší, přinesl v pasážích o „románu západní hranice“, tj. hranice německo-francouzské.⁷⁵ Druhá zásadní studie – v úvodu již citovaná – pochází z pera berlínského germanisty Mi-

72 Hubert Orłowski (Hg.), *Grenzlandliteratur: zur Karriere eines Begriffs und Phänomens Heimat und Heimatliteratur in Vergangenheit und Gegenwart*, Poznań: New Ton 1993, s. 9–18.

73 Václav Maidl, *Jedna exoticky místní literatura*, *Světová literatura* 39, 1994, s. 186–199.

74 Zdeněk Mareček, *Německá literatura na Moravě a ve Slezsku po roce 1918 a její bojovně protičeské zaměření*, tamtéž, s. 199–207.

75 Wolfgang Reif, *Kalter Zweifrontenkrieg. Der Grenzlandroman konservativer- und (prä)fascistischer Autoren der Zwischenkriegszeit*, in: Richard Faber – Barbara Naumann (Hg.), *Literatur der Grenze. Theorie der Grenze*, Würzburg: Königshausen und Neumann 1995, s. 115–135.

chaela Bergera. Berger formuloval velmi výstižnou definici žánru a jeho *topoi* a především vnáší do plejády autorů Grenzlandromanu princip diferenciacce, který se v dalším bádání ukázal jako produktivní.⁷⁶

K problematice obrazu Němců v české literatuře 19. a 20. století se v roce 1998 vrátil Václav Maidl. Nacionální stereotypy dané doby jsou v jeho studii zpracovány výběrově. Maidl se z literatury s negativními konotacemi vůči Němcům soustředil na Boženu Němcovou a Antala Staška, z literatury, jež se pokouší nacionální averze překonávat, pak na Josefa Durycha, Marii Majerovou, Johannese Urzidila a Pavla Eisnera. Explicitní hraničářství se v této studii nepromítá.⁷⁷ Jubilejní sborník k 70. narozeninám germanisty a dlouholetého pracovníka Univerzity Karlovy Kurta Krolopa (z roku 2000) nabídl příležitost k publikování studií o jazykově německé literatuře z Čech. Do něj zařazená práce Petera Bechera je kronikou německého literárního dění období nacistické okupace. Dokládá významné místo Heimatromanu a Grenzlandromanu a jejich autorů v německé válečné kultuře.⁷⁸ Problém rozpracovaný do podoby větší studie předestřel P. Becher v dalším sborníku věnovaném německé literatuře z Čech. Jeho osu tvoří udělování ceny Adalberta Stiftera (Adalbert-Stifter-Preis). Mezi jejími laureáty nacházíme nejvýznamnější autory konfrontačního Grenzlandromanu, jakými byli Hans Watzlik či Wilhelm Pleyer. Ideový souběh tvorby těchto autorů s ideologií nacionálního socialismu je přesvědčivě doložen.⁷⁹ Skvělým informačním zdrojem o německých literá-

76 Michael Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland, in: Brücken, Bd. NF 3, 1995, s. 265–266.

77 Václav Maidl, Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století, in: Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, Praha: Karolinum 1998, s. 281–302.

78 Peter Becher, Vermessung eines unbekannten Geländes. Kleine Chronik der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1938–1945, in: Klaas-Hinrich Ehlers – Steffen Höhne – Václav Maidl – Marek Nekola (Hg.), Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslowakei. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag, Frankfurt am Main: Peter Lang 2000, 429–461.

79 Peter Becher, Sudetendeutsche Schriftsteller im Dritten Reich, in: Frank-Lothar Kroll (Hg.), Böhmen. Vielfalt und Einheit einer literarischen Provinz, Berlin: Duncker & Humblot 2000, s. 67–82.

tech z Moravy i o autorech Heimatromanu a Grenzlandromanu se stal stále rozvíjený lexikon zpracováváný kolektivem specializovaného pracoviště založeného 1998 u katedry germanistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Jeho první svazek vyšel roku 2002, svazek druhý v roce 2006.⁸⁰

V časopise *Dějiny a současnost* orientovaném na širší veřejnost se v roce 2004 objevil článek Rudolfa Jaworského věnovaný speciálně sudetoněmeckému Grenzlandromanu meziválečného období. Jaworski konstatuje, že „v české literatuře nemá tento žánr odpovídající protějšek“,⁸¹ v tom má – jak jsme konstatovali v části textu věnované terminologii – pravdu jen částečně. Skutečnost, že se české hraničářství nekonstitovalo do podoby samostatného literárního žánru, neznamená, že by nacionální boj na hranici neměl svůj obraz v české literatuře. Význam Jaworského práce spočívá v tom, že inkriminovaný žánr sleduje z kulturně historického pohledu a z hlediska dějin mentalit, tedy jako historik. Jedná se o jednu z prvních skutečně mezioborových prací. Jaworski si všímá nejen Grenzlandromanu jako takového, ale i jeho čtenářstva, které tvořili příslušníci německé střední třídy, pro něj bylo – podle Jaworského – čtení tohoto typu beletrie vyjádřením vzdoru vůči nové Československé republice. Závěrem Jaworski zdůrazňuje, že tato románová literatura je pro historika legitimním pramenným materiálem sloužícím jako spolehlivý barometr dobových nálad, jako nabídka interpretací relativizujících československou státní hranici.

Tematikou reflexe Čechů v německé literatuře se dlouhodobě zabývá Jan Budňák. Ve sborníku vydaném Technickou univerzitou v Liberci v roce 2005 publikoval vstupní esej ke svému stejnojmennému projektu. Zamýšlí se v ní nad krásnou literaturou jako historickým pramenem, který označil za pramen sice ošemetný, ale nenahraditelný, a klade si otázku, co historikovi analýza literatury může přinést. Budňák akcentuje diferenciaci obrazu Čechů v německé literatuře a na jejím podkladě konstruuje „tři fikční modely“ česko-německého soužití: nenacio-

80 Lexikon deutschmährischer Autoren, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2002; Lexikon deutschmährischer Autoren, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2006.

81 Rudolf Jaworski, cit. dílo, s. 27.

nální, nacionální a antinacionální, z nichž každý je výrazem konkrétní historické epochy. Příkladem nenacionální literatury je mu básnická sbírka Josefa C. von Wiesera s názvem *Welehrad* z roku 1863, jež je výrazem moravského zemského patriotismu. Demonstrativním příkladem nacionálního typu prezentace Čechů je Rothackerova *Vesnice na hranici* a příkladem antinacionálního obrazu Čechů próza Maxe Broda s názvem *Česká služka*. Antinacionální prezentace pracuje s poměrně vysokým množstvím dehonestujících klišé, která jsou ovšem přiřazována oběma protagonistům – českému i německému. Brod rafinovaným způsobem používá nacionální stereotypy, ztělesňuje je na obou představitelích, aniž je komentuje, a nakonec je přivádí k pádu. Autor tyto stereotypy tak vlastně zneplatní. Stereotyp je odhalen a současně popřen. Selský, resp. hraničářský román jednoznačně spadá pouze do kategorie druhé, tj. nacionálního obrazu Čechů.

Ve své obsáhlé práci o obrazu Čechů v německé literatuře českých zemí Jan Budňák postihl stereotypy odlišné u spisovatelů z několika literárních okruhů. Speciálně se věnoval autorům, kteří se hlásili k zemskému patriotismu, ať již českému, či moravskému, autorům pražským, a to i slovutným literátům pražským židovským, a v neposlední řadě i německým nacionálním autorům, obvykle přiřazovaným ke Grenzlandromanu (Mauthner, Strobl, Hohlbaum, Rothacker). Závěrem Budňák shrnuje, že obrazy Čechů jsou mentálně a následně textově konstruované prezentace fenoménu cizího odpovídající sociálnímu postavení a regionálnímu ukotvení autora. Přitom rozlišuje mezi „nacionálně propustným“ světem Mauthnerovým a důsledně dualizovanými, tedy rozdělenými nacionálními světy Rothackerovými.⁸²

Jedinou moderní prací věnovanou autorovi, jenž se svou tvorbou vřadil do okruhu hraničářského románu, je literárněvědná kolektivní monografie o Hansi Watzlikovi. Z řady příspěvků zabývajících se tímto kontroverzním literátem ční komparativní studie Hany Veselé, v níž srovnává tvorbu Hanse Watzlika s tvorbou F. Mauthnera, K. H. Strobla aj. Studie Milana Tvrdíka komparuje H. Watzlika s Bruno Brehmem, ale i dalšími autory,

82 Jan Budňák, *Das Bild des Tschechen in der deutschböhmischem und deutschmährischen Literatur*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta 2010.

např. W. Pleyerem. Christian Jäger sleduje proměny Watzlikovy tvorby v letech 1913–1941.⁸³

V posledních letech se Grenzlandromanem systematicky zabývá Karsten Rinas. Významná je již vpředu uvedená práce o kořenech a zdrojích tohoto žánru. K pojmu a velmi stručně i ke stavu bádání se vyjádřil v další studii (v roce 2010) srovnávající sudetoněmecký a český hraničářský román.⁸⁴ Soustředil se v ní na díla 20. století, především na Jana Klecandu a Josefa Koudeláka. Následně vytkl tři znaky společné české a německé hraničářské literatuře: 1) Boj mezi Slovany a Němci má tisíciletou tradici a aktuální hraničářský boj je jen bojem zástupným. Ve skutečnosti jde o odvrácení imperialistických snah protivné strany směřující k posílení vlastního národa. 2) Obyvatelé nacionálně čistých, tj. jednolitých oblastí nevědí nic o velikosti a důležitosti hraničářských bojů a své soukmenovce nepodporují. 3) Hraničářský boj „zušlechťuje“. Je barometrem nacionálních otázek. Jen ten, kdo nacionální boj prožil, skutečně ví, co znamená být Čechem či Němcem v pohraničí. S těmito společnými znaky nelze než souhlasit. V dané souvislosti autor podtrhuje význam jazykového purismu, nápadného na obou stranách. Mimochodem společné jim bývá – ač to obvykle netvoří osu příběhů – negativní vymezení vůči židům a židovské lichvě.

Neméně cenné je vymezení odlišností nacionálních mutací děl hraničářského žánru. Na prvním místě K. Rinas zjišťuje, že v české literatuře se častěji vyskytují silné čínorodé ženy, které ovlivňují dění – v dobrém i zlém. Druhou odlišnost spatřuje v asymetrii vývoje románu. Zatímco český po první světové válce slábne, vydávají se převážně díla předválečná, německý sílí a radikalizuje se. S těmito charakteristikami se také ztotožňujeme. Jsme však toho názoru, jak vysvítá z kapitol této knihy, že markantních rozdílů je přece jenom více. Doplnili bychom německé kulturtrégrovství, stejně jako povýšenost rasy a krve, jež

83 Walter Koschmal – Václav Maidl (Hg.), Hans Watzlik – ein Nazidichter?, Wuppertal: Arco 2006.

84 Karsten Rinas, Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich, in: Beate Störckuhl – Jens Stüben – Tobias Weger (Hg.), Aufbruch und Krise. Das Östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg, München: Oldenbourg 2010, s. 583–605.

v českém prostředí pochopitelně absentují, dále kontrast mezi německými ctnostmi, jakými jsou statečnost, loajalita, pracovitost, a českými nectnostmi, jimiž jsou nevděčnost, záludnost, neloajalita, zrada, ba i malý smysl pro řád a pořádek. Navíc česká literatura dějově zakotvená v období habsburské monarchie ohraní postavení Čechů jako nerovnoprávného, nezřídka i méně vyspělého etnika.

Závěrem Karsten Rinas postavil několik závažných tezí, jež bude třeba dalším výzkumem badatelsky ověřit. Především se jedná o otázku interkulturality, otázku, do jaké míry se česká a sudetoněmecká hraničářská literatura vzájemně ovlivňovaly. Rinas o znalosti literatury konkurenčního prostředí spíše pochybuje, poukazuje na nedostatečné znalosti češtiny většiny sudetoněmeckých autorů. Domnívá se, že inspirace a náměty přinesl sám život a nejedná se o inspiraci díly literárními. Rinasova následující studie (2012) se zamýšlí nad rokem 1918 jako mezníkem v paralelním vývoji české a sudetoněmecké hraničářské literatury.⁸⁵ Ve stejném sborníku jako posledně uvedená studie Rinasova byla zveřejněna práce Viktorie Hanišové o kontinuitách meziválečné a poválečné sudetoněmecké literatury. Hanišová ve svých závěrech vychází z Maidlovy charakteristiky Grenzlandromanu, akcentuje jeho černobílou optiku a slovan-ský eros v německém prostředí.⁸⁶

Shrme-li stručně vývoj historiografie, můžeme konstatovat, že literární vědci a historici si dnes již velmi dobře uvědomují, že díla Heimatromanu, Bauernromanu či Grenzlandromanu nejsou *en bloc* pouze nacionálními pamflety, ale některá z nich mají i svou jistou literární hodnotu. Tento typ literatury je de-

85 Karsten Rinas, 1918 als Symmetrieachse der sudetendeutschen und der tschechischen Grenzlandliteratur? In: Regionalforschung zur Literatur der Moderne, Sabine Voda Eschgfäller, Milan Horňáček (Hg.), Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2012, s. 193–206. K aktuální diskusi o regionální o literatuře viz Peter Becher, Jozo Džambo, Anna Knechtel (Hg.), Prag-Provinz. Wechselwirkungen und Gegensätze in der deutschsprachigen Regionalliteratur Böhmens, Mährens und Sudetenschlesiens. Wuppertal: Arco 2014.

86 Viktorie Hanišová, Die Kontinuität der sudetendeutschen Grenzlandliteratur nach 1945. Gertrud Fussenegg's „Böhmische Trilogie“, in: Sabine Voda Eschgfäller – Milan Horňáček (Hg.), Regionalforschung zur Literatur der Moderne, Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2012, s. 207–218.

tabuizován a se střízlivou racionalitou odborně zkoumán, ať již literárněvědně, historicky, či sociologicky. Bádání vykazuje diferencované přístupy, jež dávají sofistikované výpovědi o divergentním vývoji obou nacionálních společenství na sklonku 19. a v první polovině 20. století. Literatura také ukazuje na odlišnou dynamiku vývoje žánru a jeho čtenářské obliby v obou nacionálních společenstvích.

Mohlo by se zdát, že z analýzy literatury se ztratil sedlák a selské prostředí. Ve skutečnosti tomu tak však není. Selský statek a venkov jsou výsostná prostředí, kde se odehrává děj stavovského/agrárně politického románu, stejně jako Heimatromanu a Grenzlandromanu. Ve všech jsou obvykle hlavními protagonisty sedláci, rolníci, lidé na statku, v hospodářství. Jen priority se oproti starší literatuře s venkovskou tematikou mění. Nejde již ani tolik o venkovský život a každodenní problémy rolníka, o lyriku venkova a folklór, jde o jeho zapojení do stavovských institucí, politiky a nakonec o nacionální boj. Nacionalismus je i obsahem agrárně politického románu, ovšem ve formě umírněné, až velmi umírněné. Což dílem platí i o ruralismu. Nezřídka zde bývá dokonce vnímán pozitivně, ve smyslu udržení a konzervování „národního svérázu“, „národního povznesení“, „národní emancipace“. Hraničářský román znamená umocnění instrumentalizace románu z roviny kultury a zábavy, resp. politické do roviny ofenzivního nacionalismu, často spojeného s agresivní lidovýchovou. I v ofenzivním instrumentalizovaném nacionalismu zůstává ve většině literatury hlavním protagonistou venkovský člověk, ale v souladu s instrumentalizací literatury jsou instrumentalizovány i jeho role. Sedlák/rolník hájí právo na českou, resp. německou školu a především je nositelem boje o půdu jako hlavní komponenty udržení či rozvoje „národní hospodářské državy“ (nationaler Besitzstand). Agrární literatura závěru 19. a první poloviny 20. století obraz sedláka/rolníka ve své převážné části redefinovala, nacionalizovala a politizovala. O této proměně, vzniku a vývoji tohoto typu literatury a proměně obrazu sedláka v ní je naše publikace.

Místo selského a hraničářského románu druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století v procesu sociálně-ekonomického vývoje nacionálních komunit střední Evropy

Druhá polovina 19. století je charakterizována zrychlením emancipačního procesu českého etnika úspěšně se vymezujícího vůči hospodářsky, sociálně, politicky a v neposlední řadě kulturně dominujícímu německému a dobou dovršení jeho proměny v sebevědomou, nacionálně profilovanou společnost. Je to doba, kdy česká společnost navazuje na výsledky prvních fází obrození národa, které lze charakterizovat jako fázi jazykovou a kulturní, a přechází do emancipační fáze politické, spojené s rozvojem občanské společnosti. Dovězení a reálně závěrečnou fázi emancipace českého národa představuje jeho hospodářská expanze. Ta vtiskla sociální stratifikaci společnosti moderní podobu. Ze společnosti převážně venkovské a sociálně neúplné, postrádající nejen šlechtu, ale i podnikatelskou velkoburžoazii, se stala moderní občanská společnost sociálně kompletní, s početnými městskými vrstvami, jež hospodářsky srovnávala krok s domácím, sociálně rozvinutějším obyvatelstvem německým, resp. německo-židovským. Naznačená sociální změna produkující nové společenské elity vyvolávala pochopitelně nevoli a odpor starých elit, jazykově a nacionálně převážně německých, jichž se – v monarchii zmítané mladými nacionalismy slovanských i dalších národů – zmocňoval pocit ohrožení a obav ze ztráty v minulosti zakotvených „nadpráví“. Jejich exkluzivní práva a moc byly krok za krokem redukovány, a to nejprve na úrovni samosprávy (obcí a měst), zájmových spolků a organizací, a postupně se zápas přenášel i na úroveň vrcholovou – do zemských sněmů, říšské rady a na jednání o národnostní vyrovnání.⁸⁷

Rozvoj politického stranictví – českého i německého – dával nacionálním konfrontacím rozličné ideologické rámce vyjadřu-

87 K naznačeným procesům srov. nejnověji Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha: Dokořán 2008 a *Drahomír Jančík – Eduard Kubů (eds.), Nacionalismus zvaný hospodářský. Sřety a zápas o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha: Dokořán 2011.

jící „národní zájem“, ale současně i zájem stavovsky či sociálně definovaný. Jestliže „národní zájem“ až do sedmdesátých let 19. století dominuje a v českém prostředí je tato skutečnost vyjádřena neotřesitelným postavením Národní strany, tak v závěru století již můžeme – jak v německém, tak v českém prostředí – rozlišit pět základních politických proudů: občanský, sociálně demokratický, křesťansko-sociální, národně sociální a agrární, každý s jeho specifickými zájmy a klientelou. To však neznamená, že by se zájem národa z hlavních politických proudů zcela vytratil. Je v nich samozřejmě artikulován, ovšem s nestejnou intenzitou a prolíná s rozličně definovanými zájmy partikulárními. Osmdesátá léta 19. století znamenají posílení konfrontačních nacionalismů, které gradují v první vlně v prvním desetiletí 20. století a v německém prostředí pak ve vyhrocené podobě v letech třicátých. Přichází boj o „národní državy“ – hájemství, ať již hospodářské, vzdělávací, spolkové, či jiné.

Nacionální zápas vstoupil do veřejného prostoru, stejně jako do prostoru soukromého, zprvu nedůrazně a nenápadně. Od počátku osmdesátých let 19. století se ale vzdouval stále rezolutněji a pronikal do všech oblastí kultury, ať již do malířství, užitého umění a nepřehlédnutelně i do poezie a krásné literatury. Právě ona se stala jedním z mobilizačně propagačních „beranidel“ průniku konfrontačního nacionalismu do širokých vrstev obyvatelstva zvláště poté, co se jej ujaly osobnosti v české společnosti vážené, prestižní. V českém prostředí se jedná o přechod od národní literatury psané v českém jazyce a vycházející z lidové slovesnosti a venkovského prostředí k literatuře historické, heroizující českou státnost v obdobích, kdy významné osobnosti a český národ promlouvaly do dějin střední Evropy. Odtud byl již jen krůček k literatuře, jež konkrétně ukazovala na nositele „nadpráví“ a útlaku. Literatura tak konstruovala obraz nacionálního protivníka – nepřitele, ať již obraz fiktivní, či obraz vycházející z autorovy sociální zkušenosti a znalosti prostředí. Nepřítel je nadán stereotypy chování, jednání a rolemi, které více či méně ohrožují „národní bytí“ v té či které lokalitě, brzdí národní pokrok.

V německém prostředí jde politika a literatura dokonce ještě dále, neboť mluví o existenciálním ohrožení vlastního národa

jako celku. Sotva může být sporu o tom, že česká emancipace, jež může být definována jako nacionalismus ofenzivní, vyvolává nesmiřitelný, stejně tvrdý nacionální boj domácích Němců vnímaný z jejich strany jako boj obranný. Příznačné přitom je, že česká politika i literatura si záhy osvojily mluvu „národní sebeobranu“, jež legitimizovala i nevlídné, ba tvrdé, nesmlouvavé jednání a komunikaci s příslušníky jinonárodních komunit.

* * *

Předkládaná monografie usiluje o analytické pojednání hraničářského a selského románu jako výpovědi o mentálním vývoji venkovského obyvatelstva (primárně sedláka) v českých zemích / střední Evropě v závěru 19. a prvních desetiletích 20. století ve fázi jeho etablování v podobě politického stavovsky profilovaného stranictví. Přitom nejde o subtilní definice, či dokonce redefinice beletristických žánrů čerpajících své náměty z venkovského života a selství závěru 19. a počátku 20. století a přiřazování autorů ke konkrétním směrům a tvůrčím skupinám. To je v některých případech nesporné a neproblémové, neboť zkoumání literáti představují jejich archetypy (Josef Holeček, Jan Vrba, Jaroslav Marcha jako protagonisté českého selského románu či Fritz Mauthner, Hugo Scholz, Wilhelm Pleyer a Friedrich Jaksch jako protagonisté německého Grenzlandromanu). Naopak u některých autorů může jejich zařazení podněcovat diskusi. Sotva však bude sporu o tom, že k problematice venkova a česko-německého soužití podává zkoumaná beletrie pozoruhodné výpovědi. V převážné většině kapitol je beletrie zabývající se selstvím a hraničářstvím nahlížena nikoliv ze zřetelů primárně literárněvědných, ale ze zřetelů politických, ekonomických, kulturních a dalších, stručně řečeno, jako historický pramen ke studiu venkova. Dialog historiků a literárních vědců tak nabízí nový úhel pohledu na sociálně-ekonomické procesy moderní doby.

I.

**Venkovská společnost
mezi sociálně-ekonomickým osvobozením
a nacionálním a politickým probuzením
(čtyřicátá až osmdesátá léta 19. stol.)**

Neznámý svět: „České vesnice“¹

Obrazy venkovského života v německojazyčné literatuře pobřežnového období

Steffen Höhne

1. Úvod

Výklad konceptu pobřežnového období (Nachmärz), uvedeného v titulu této stati, není – na rozdíl od jeho antonyma, období předbřežnového (Vormärz)² – automatický. Jedná se nicméně o autentický pojem, použitý soudobými autory, jako byli Franz Grillparzer (v roce 1849), Karl Gutzkow (v roce 1850), Heinrich Heine³ a další. Grillparzer vytvořil v červnu 1849 dokonce epigram, v němž tato časová údobí popsal následovně:

Dein besonnen und entschieden: Vorwärts
Heißt im Nach-März wie im Vor-März
Will man rechten Sinn umschreiben:
Minister werden und Minister bleiben.⁴

(Rozvážně a rozhodně: Do boje
„Pobřežen“ i „předbřežen“ – jedno je

1 Výraz „české vesnice“ (böhmische Dörfer) znamená v němčině totéž co výraz „španělská vesnice“ v češtině. Ten ale v kontextu stati zabývající se literárními díly, jež popisují život v „neznámém“ světě vesnic, ležících na česko-německém pomezí, nelze použít.

2 „Vormärz“ (období před březnem 1848), „Nachmärz“ (období po březnu 1848) – březen 1848 znamená zásadní mezník ve vývoji habsburské monarchie daný vypuknutím revoluce ve Vídni, jež odstartovala revoluční přeměny ve všech částech říše. K diskusi o těchto pojmech, definujících jednotlivé epochy, viz Peter Stein, *Epochenproblem ‚Vormärz‘ (1815–1848)*, Stuttgart: Metzler 1974; Norbert Otto Eke, *Vormärz/Nachmärz. Bruch oder Kontinuität? Nachfragen an die Begriffsgeschichte*, in: Norbert Otto Eke – Renate Werner (Hrsg.), *Vormärz – Nachmärz. Bruch oder Kontinuität?*, Bielefeld: Aisthesis 2000, s. 11–30.

3 Kupř. Heinrich Heine, *Michel nach dem März (Nachgelassene Gedichte)*, in: *Frankfurter Musen-Almanach für das Jahr 1851*, Frankfurt am Main: poprvé vydáno koncem roku 1850, s. 80n.

4 Franz Grillparzer, *Sprüche und Epigramme*, in: August Sauer (Hrsg.) *Sämtliche Werke. Historisch-kritische Gesamtausgabe, fortgeführt von Reinhold Backmann*, 1. Abt. Bd. 12. *Gedichte 3. Teil*, Wien: Anton Schroll 1937, s. 213.

Význam jich popsat chce se
Ministrem být i zůstat jen se třesem)

Výraz „Vormärz“ ve významu časově historickém je přitom v podstatě omezen na německojazyčné oblasti a jedná se u něj jen v menší míře o čistě literárněvědecký, estetický a na dějiny duchovního vývoje lidstva se vztahující pojem. Grillparzer jej chápe spíše politicky s tím, že je v něm zahrnut odkaz na vzájemnou závislost mezi kulturními artefakty, uměleckými díly a kulturní rozpravou na straně jedné a politickými, společenskými a ekonomickými procesy na straně druhé, přičemž v daném případě nelze vycházet jen z estetické dynamiky.⁵ Pobřeznové období, které má jasně definovaný počátek, a vztahuje se proto na přelom let 1848 a 1849, nebylo ničím ukončeno a směrem k současnosti zůstává „otevřené“. Charakter předělu mají tyto přelomové roky především v historických vědách,⁶ se stejným pojetím se ale setkáme i u nemalého počtu literárněhistorických děl,⁷ v nichž jsou akcentovány zejména krize identity jednotlivce a nové formy psaní jako historicky prokazatelné změny, nastalé v kontextu let 1848 a 1849, a s nimi spojená diskontinuita společenského vývoje. Proti takovéto diskontinuitě hovoří sice skutečnost, že kupř. rámcové ekonomické podmínky byly revolucí sotva dotčeny a že ve vztahu k politickým strukturám, mocenským poměrům a právnímu systému neproběhly žádné velké změny,⁸ když se ale zaměříme na habsburskou monarchii a díky roku 1848 ostře se profilující proces etnicko-nacionální dezintegrace,⁹ nalezneme

5 Michael Perraudin, Einleitung, in: Helmut Koopmann – Michael Perraudin (eds.), in: Formen der Wirklichkeitserfassung nach 1848. Deutsche Literatur und Kultur vom Nachmärz bis zur Gründerzeit in europäischer Perspektive, Bd. 1, Bielefeld: Aisthesis 2003, s. 2.

6 Zástupně je zmiňován jen publikační projekt Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Vídeňské Akademie věd, dále pak, v souvislosti s českými zeměmi, kniha Die tschechische Gesellschaft 1848–1918, jejímž autorem je Otto Urban.

7 Zmínky nalezneme v následujících dílech: Friedrich Sengle, Biedermeierzeit; Fritz Martini, Bürgerlicher Realismus; Georg Lukács, Deutsche Realisten im 19. Jahrhundert.

8 Michael Perraudin, Einleitung, s. 5; Thomas Nipperdey, Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat, München: Beck 1993, s. 674–683.

9 Jan Křen, Die Konfliktgemeinschaft. Tschechen und Deutsche in den böhmischen Ländern 1780–1918, Collegium Carolinum 71, München: Oldenbourg

zde navzájem si v mnohém odpovídající přelomové momenty. Cézura let 1848/1949 znamenala v rámci habsburské monarchie odklon od dosavadních postojů a interpretačních paradigmat, subjektivně přisuzovaných různým jevům a souvislostem.

Revoluce ovlivnila a proměnila „*duchovní krajinu člověka – jeho ideologické a intelektuální nazírání světa*“, ačkoliv onen „*konkrétní svět, ve kterém se pohyboval, postihla jen v malé míře*“.¹⁰ Byly učiněny pokusy popsat daný proces jako „*změnu od empatické k pragmatické historické době*“,¹¹ jako „*vítězné tažení hluboce nepolitického optimismu pokroku*“,¹² či – nazíráno prizmatem jednoho ze současníků – jako „*stav vyčerpánosti, do něhož se dějiny dostaly*“.¹³ To, že se navzdory všem těmto neurčitostem a nepřesnostem v Německu prosadil termín „Nachmärz“, je možné vysvětlit díky – mimo jiné antropologicky definované – představě časového členění a zkušenosti, jež vyúsťuje v „koncept epochy“, snažící se postihnout zkušenost pomíjivosti,¹⁴ nebo v rámci systémově teoretického přístupu odkazuje na „*dočasně stabilizační konstelace mezi prostředím a systémem*“.¹⁵

Vyjdeme-li ze tří významových modů pro označení určité epochy, chronologického, strukturálního a peripetického,¹⁶ představují „*tato označení [...] nezřetelný konglomerát jevů a tendencí vztažených*

1996; Otto Urban, Die tschechische Gesellschaft 1848–1918, Bd. 2, Wien – Köln – Weimar: Böhlau 1994.

10 „geistige Landschaft der Menschen – ihre ideologischen und intellektuellen Wahrnehmungen“ [...] „weniger ihre faktische Umwelt.“ Norbert Otto Eke, Vormärz/Nachmärz, s. 12.

11 „Die Revolution beeinflusste und verwandelte die Umstellung von der emphatischen zur pragmatischen Geschichtszeit“. Tamtéž, s. 14.

12 „Siegeszug eines weitgehend unpolitischen Fortschrittsoptimismus.“ Tamtéž, s. 19.

13 „Als Zustand der Erschöpfung, in den die Geschichte eingetreten sei.“ Karl Gutzkow, Vor und Nachmärzliches, Leipzig: Brockhaus 1850, s. 27.

14 Burkhart Steinwachs, Was leisten (literarische) Epochenbegriffe? Forderungen und Folgerungen, in: Hans-Ulrich Gumbrecht – Ursula Link-Heer (Hg.), Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1985, s. 312n.

15 „Zeitweise stabilisierende System-Umwelt-Konstellationen.“ Gerhard Plumpe, Systemtheorie und Literaturgeschichte. Mit Anmerkungen zum deutschen Realismus im 19. Jahrhundert, in: Hans-Ulrich Gumbrecht – Ursula Link-Heer (Hg.), Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte, s. 259.

16 Burkhart Steinwachs, Was leisten (literarische) Epochenbegriffe?, s. 313.

k současnosti, spojený v koherentní celek, jenž umožňuje formulovat všeobecnou výpověď o vývoji, jeho přelomových okamžicích, spojitostech i diskontinuitách“.¹⁷ V konečném výsledku se nám tak vnucuje „historický sled identifikovatelných a navzájem se vymezujících historických a/nebo literárněhistorických konfigurací dějin“,¹⁸ nacházejících svůj výraz v tzv. základních datech (faktech). K těm je v souvislosti se začátkem pobřežnového období ve vztahu k habsburské monarchii řazena porážka vídeňského povstání v říjnu 1848, rozpuštění Ústavodárného říšského sněmu v Kroměříži 7. 3. 1849 a porážka Maďarů u Világoše 13. 8. 1849, coby události symbolického významu, odkazující na následný neoabsolutismus a Olomouckou punktaci z 29. 11. 1850, v níž byly zakotveny habsburské představy o tom, jak by mělo vypadat státoprávní uspořádání v porevoluční střední Evropě. Fáze habsburského neoabsolutismu, následujícího po revoluci, popř. tzv. Bachova éra, nazvaná po novém ministru vnitra, se v rámci habsburské historiografie prosadily jako pevně definované pojmy.

Podobně se lze setkat s pokusy vymezit konec pobřežnového období, chápány ať již politicky, v souvislosti s pádem neoabsolutismu, následujícím po porážce Habsburků ve válce s Francií podporovaným Piemontem (1859), rozpadem Německého spolku a založením Severoněmeckého spolku po porážce u Hradce Králové (1866), či ve vztahu k dějinám lidského myšlení, a tedy spojený s počátkem hnutí prosazujícího tzv. umění národního svérázu (Heimatkunsbewegung) a od konce sedmdesátých let 19. století pak s modernou.

Pokud se tedy chceme zabývat literárním obrazem venkovského života v pobřežnovém období, nabízí se nám na druhé straně

17 „Epochenbegriffe [...] das diffuse Konglomerat zeitgeschichtlicher Erscheinungen und Tendenzen zu einem kohärenten Ganzen, das allgemeine Aussagen über Entwicklungen und Brüche, Kontinuitäten und Diskontinuitäten erlaubt.“ Norbert Otto Eke, Vormärz/Nachmärz, s. 21. Ke „konceptu epochy“ viz Hans-Ulrich Gumbrecht – Ursula Link-Heer (Hg.), Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachhistorie; Reinhart Herzog – Reinhart Koselleck (Hrsg.), Epochenschwelle und Epochenbewußtsein, Poetik und Hermeneutik 12, München: Fink 1987.

18 „Historische Abfolge identifizierbarer und gegeneinander abgrenzbarer historischer und / oder literarhistorischer Konfigurationen von Geschichte“. Norbert Otto Eke, Vormärz/Nachmärz, s. 22.

otázka, jak vymezit soubor dobových souvislostí a diskontinuit v rámci politického předělu, znamenajícího v literárním ohledu spíše mentální než estetickou změnu.

2. Rolnický svět v českých zemích

Jak je reflektován rolnický svět v kontextu pobřeznových zkušeností? Revoluční roky 1848/1849 znamenaly pro selský stav v českých zemích definitivní zánik instituce dědičného poddanství, stejně jako konec vrchnostenské správy a justice, jež nahradil princip, podle kterého jsou si všichni občané před zákonem rovni.¹⁹ Politické tužby venkovského lidu byly po splnění jeho požadavků, zejména po zrušení roboty, orientovány především na udržení nově získaného statusu, s nějakým ambicióznějším revolučním programem se zde nesetkáme. Základní diskrepance, co se týče životních zájmů obou skupin, tedy vesnického a městského obyvatelstva, tak jak se projevovala v průběhu revolučních let, je výrazem duchovního odcizení obou skupin, které lze vysledovat i v tom, že obrazy sociální deprivace na venkově – která v předbřeznovém vesnickém románu stojí v centru dění – zpočátku ustupují do pozadí a namísto toho je kladen důraz spíše na otázku politické a nacionální dezintegrace, nebo se zde setkáváme s nástupem idealizace až idylizace venkova, jak to bylo opakovaně pojímáno zejména ve sbírce *Bunte Steine* Adalberta Stiftera – v tematicko-stylistické návaznosti na jeho předbřeznové *Studien*.

2.1. Vesnická povídka a vesnický román

Když se zabýváme obrazy venkovského života v literatuře, jak jsou ztvárněny ve vesnické povídce, jsme konfrontováni s módním žánrem, jehož úzký rámec je dán sbírkou *Schwarzwälder Dorf*

19 Friedrich Prinz, Hans Kudlich (1823–1917). Versuch einer historisch-politischen Biographie, Collegium Carolinum 11, München: Oldenbourg 1962; Christoph Stölzl, Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859, Collegium Carolinum 26, München – Wien: Oldenbourg 1971, s. 21.

geschichten Bertholda Auerbacha, která ovlivnila nejenom německojazyčnou literaturu, nýbrž kupř. také francouzskou, ruskou či českou. V německy psaných dílech literatury předbřeznového období, vzniklých na území Čech, můžeme přitom rozlišit dva protichůdné směry. První z nich se zabývá tradičními tématy a typickými topoi (výrazovými schématy), charakteristickými pro vesnickou povídku, jako je úzký vztah člověka, krajiny a přírody, ztvárnění etnografického rázu dané oblasti, protiklad města a venkova či vpád cizího elementu do poklidného života vesnické komunity. Jako příklad nám v kontextu německy psané literatury českých zemí poslouží povídka, jež nalezneme ve Stifterových *Studien*, jako je *Heidedorf*, či povídkové soubory Josefa Ranka (*Aus dem Böhmerwalde* a *Neue Geschichten aus dem Böhmerwalde*).

Druhý směr, koncipovaný jako protiklad k biedermeierovské věrnosti k rodné hroudě, je charakterizován politickou účelovostí. Díla k němu se řadící však upadla v odpolitizovaném pobřeznovém období vesměs v zapomnění.²⁰ Často tendenční a sociálně kritická vesnická povídka, kritizující společenské poměry, v nichž je zároveň zachycen sociální a etnický konflikt (reflektovaný též selským prostředím), nebyla po předělových letech 1848/1849 jako taková nadále přijímána. Naopak. Jako literární žánr byla v rámci poetiky deklasována. Jmenovat můžeme Isidora Hellera, Jacoba Kaufmanna, Uffa Horna (*Böhmische Dörfer* 1847) a Leopolda Komperta, kteří svého času v německy psané literatuře českých zemí razili novou cestu, představující zásadní zlom v dosavadním ztvárnění venkovského života tak, jak byl daný žánr koncipován, počínaje osvícenstvím (civilizační kritika) a romantismem (chvála prostého života), a v rámci biedermeieru dále rozvinut, částečně ve smyslu posílení venkovské idyly, jak se s tím setkáme u Ranka a Stiftera. V tomto ohledu je dobová kritika regionální a stavovské problematiky, konstatující umnou partikularizaci společnosti (srov. Ferdinanda Kürnbergera²¹), jen částečně oprávněná. Podobně je to s výtkami na ad-

20 Steffen Höhne, *Böhmische Dörfer. Zur sozialen und ethnischen Kategorisierung in der deutschböhmisches Vormärzliteratur*, in: Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei, Bd. NF 5, 1997, s. 5–28.

21 Miller poukazuje na dvojakost Kürnbergerovy kritiky. Sice se angažuje ve prospěch „pokroku v literatuře a její společenské funkce tak, jak se projevují

resu zastánců venkovské idylly, vyžívajících se v detailních popisech venkovského prostředí, které jsou opodstatněné jen u části literárních textů. V této souvislosti se totiž hovořilo dokonce o „podvodu vesnické povídky“ (Dorfgeschichtenschwindel).²² Vždyť přinejmenším v případě německy psané vesnické povídky vznikající v českých zemích je možné konstatovat, že tento žánr představuje společně s vesnickým románem „*změnu přístupu literatury ke společenské realitě*“²³ a již v předbřeznovém období nalezneme tak prohloubení možností literárního ztvárnění, jež nabízí próza, provázené „*úsilím o pragmatickou hodnověrnost vyprávěného*“.²⁴

2.2. *Zpracování revolučních událostí*

Der Krieg um den Wald Moritze Hartmanna z roku 1850 prvoplánově zpracovává revoluční tužby a utopistické myšlenky, případně ztroskotání snah o jejich prosazení. Román proto můžeme nazírat jako historický příběh popisující reálné zkušenosti, v němž jsou spojeny tři časové roviny: josefínská doba, předbřeznová společenská empirie a události revoluce osmačtyřicátého roku včetně jejich náboženských, sociálních a nacionálních konfliktů. Co se týče obsahu, zahrnuje Hartmann do svého románu celou šíři důležitých sociálních a politických témat tehdejší doby: postavení selského stavu, konfrontovaného se sérií konfliktů daných absolutistickou mocí a revoluční situací, obraz nesvépráv-

při překonávání vyprázdněných tradic a křehkých stavovských hranic“, na mravním a estetickém, „idealistickém pojetí permanentní změny však [trvá] stejně samozřejmě jako na příliš zdůrazňovaném významu a pojetí přírody“. Norbert Miller, *Dorfgeschichte und Dorfroman*, in: Albert Glaser Horst (Hg.), *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*, Bd. 7. *Vom Nachmärz zur Gründerzeit*. Realismus 1818–1880, Reinbek: Rowohlt 1992, s. 182.

22 Zde viz především kritika Friedricha Hebbela, vyslovená na adresu Stiftera. U Stiftera nalezneme „axiom nezaměnitelnosti proporcí“ (laskavý zákon), jenž „mezi předbřeznovým obdobím a přelomem století ovládl umění a světonázor“. Tamtéž, s. 203.

23 „Veränderte Einstellung der Literatur zur gesellschaftlichen Wirklichkeit.“ Tamtéž, s. 184.

24 „Bemühen um eine pragmatische Glaubwürdigkeit des Erzählten.“ Tamtéž, s. 188.

ného lidu, jemuž se nedaří vystupovat jako úspěšně si počínající, emancipující se složka společnosti, dezintegrační vliv těžkých nacionálních konfliktů, stejně jako duchovní letargii projevující se v pobřežnovém Rakousku.²⁵ Dějiště románu – Hartmann se narodil v Trhových Dušnicích u Příbrami – představuje silnou biografickou vazbu, takže autor, který se mezitím stal exulantem, se mohl alespoň literárně ještě jednou vrátit do rodných lesů. Veskrze realistickým způsobem načrtává přitom kontury konfliktní situace, v jejímž rámci se tehdy na opačných stranách barikády ocitly společnost a stát. Ta ostatně byla charakteristická pro rakouský neoabsolutismus.

Rolníkův svět je v románu zpracován se zohledněním dvou aspektů. Na jedné straně Hartmann popisuje neuspokojivou situaci rolníků v 18. a 19. století i nejrůznější pokusy o reformu společnosti, podniknuté v té době. Jako klíčový společenský problém, jenž je v textu kritizován, představuje autor zejména robotní povinnosti. Díky patentu císaře Josefa II. z 1. listopadu 1781 (zrušení nevolnictví) sice došlo ke zlepšení společensko-právní situace poddaného, který tím obdržel status subjektu práva a byl osvobozen z pout osobní nesvobody. Rolnická otázka však zůstávala až do poloviny 19. století nevyřešena. Anonymně vydaný text²⁶ poukázal ještě před propuknutím revoluce na duchovní úpadek a zhoršující se ekonomickou situaci venkovského obyvatelstva. To mohlo být změněno jen na základě kompletního zrušení robotní povinnosti. Agrární otázka, hlavní společenský problém revoluce osmačtyřicátého roku v Rakousku, a s ní spojený strach před selskými bouřemi vedly sice k rychlému splnění rolnických požadavků, především zrušení poddanských povinností (urbariální dávky a robota), a to na základě iniciativy Hanse Kudlicha.²⁷ Tato opatření se pro další průběh revoluce však ukázala být kontraproduktivní. Potenciální zdroje napětí na venkově totiž byly uspokojením materiálních požadav-

25 Steffen Höhne, Moritz Hartmanns Krieg um den Wald. Zur literarischen Verarbeitung von Vormärz und 48er-Revolution, in: Brücken, Bd. NF 4, 1996, s. 171–188.

26 Matthias Koch, Österreichs innere Politik mit Beziehung auf die Verfassungsfrage, Stuttgart: Krabbe 1847.

27 Friedrich Prinz, Hans Kudlich (1823–1917).

ků neutralizovány a revoluční elán utlumen. Peter Buresch, který je v románu hlásnou troubou autorových myšlenek, se po oznámení všeobecné amnestie cítí být svými rolnickými pomocnými oddíly, „nerozhodnou, reptající masou“, ponechán na pospas osudu a – revoluční – povstání se hrouť.

Hartmann tematizuje také moderní ekonomické myšlení. Existují sice staré listiny, zajišťující vlastnická práva na lesy a křehkou rovnováhu mezi Trhovými Dušníky a Občovem. Při střetu s obchodními praktikami (charakteristickými pro moderní kapitalistickou společnost), jež zavádí advokát Mika (dodávky dřeva směřující do Prahy), však tyto listiny pozbydou právní platnosti. Další sociálně historickou rovinu představuje zobrazení chudoby. Povstání rolníků je v románu představeno jako povstání hladového plebsu. Konflikt, do nějž je zapleten Hartmann, je pak načrtnut jako konflikt mezi chudými a bohatými. Peter Buresch v něm sehrává roli moderního, revolučně pojatého Robina Hooda, který nechává válečnou kořist v Trhových Dušnicích rozdělit mezi chudinu.

Lidé doufali, že díky němu zbohatnou, začali si šuškat do uší, že by byl snad i schopen je osvobodit od vrchnosti a úředníků, zbavit je daní a učinit z nich svobodné lidi – a tak si pospíšili, aby co nejpečlivěji plnili jeho příkazy, neboť každý z jeho činů vedl blíže k cíli, který si napůl nevědomky vytyčili. [...] Musíme být osvobozeni od roboty a daní, panstvo a úředníci nás nesmějí dále vysávat jako pijavice [...].²⁸

Závěrem můžeme říci, že se i v případě Hartmannova románu sice jedná o zobrazení široce založených sociálních konfliktů na venkově předbřeznového období, především zde ale máme

28 „Man hoffte, durch ihn reich zu werden, man begann, sich in die Ohren zu raunen, daß er wohl auch im Stande wäre, von der Herrschaft und den Beamten zu befreien, die Steuern abzuschaffen und aus den Bauern freie Leute zu machen – und man beeilte sich, seinen Befehlen aufs Pünktlichste zu gehorchen, denn jede seiner Taten führte ja dem Ziele näher, das man sich halb unbewußt zu stecken anfang. [...] Frei müssen wir werden von Robotten und Steuern, die Herren und Beamten sollen uns nicht mehr aussaugen bis aufs Blut [...]“. Moritz Hartmann, *Der Krieg um den Wald. Eine Historie*, Leipzig: Gutenberg 1925.

co do činění s literárním zpracováním revolučních zkušeností roku 1848 a empirie spojené se ztroskotáním liberálně-demokratického emancipačního hnutí. V tomto ohledu spadá ještě román do tradice předbřeznové literatury, která se tak zde se zpožděním uzavírá.

2.3. Na cestě k hraničářské literatuře

Pokud vděčíme za dílo Moritze Hartmanna jednoznačně zklamání, vyvolanému neúspěšnou revolucí, odráží německy psaná literatura v českých zemích „*virulentně se šířící dezintegrační proces mezi ‚českou‘ a ‚sudetoněmeckou‘ identitou, u jehož zrodu stála porevoluční situace a který se plně rozvinul v 80. letech*“.²⁹ V důsledku tohoto dezintegračního vývoje vzniká jako nový žánr tzv. Grenzlandliteratur (literatura německo-českého pohraničí, hraničářská literatura), v jejímž rámci vznikají díla psaná jak česky, tak i německy.³⁰ Bez ohledu na skutečnost, že na české straně tato díla zaznamenávají rozmach až v osmdesátých letech a že jako první vzorový počín této literatury je brán román *Der letzte Deutsche von Blatna*, vydaný v roce 1887,³¹ lze ve vesnické literatuře nalézt, jak už bylo výše připomenuto, i v předbřeznovém období nástiny etnicko-nacionální problematiky, vztahující se k českým zemím, které

29 „Mit der nachrevolutionären Situation von 1848 einsetzender und seit den 80er Jahren virulent wirksamer Desintegrationsprozeß zwischen einer ‚böhmischen‘ und einer ‚sudetendeutschen‘ Identität.“ Michael Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland. Differenzierungsprozesse in der deutschböhmischen Literatur von 1848 bis 1939, in: Brücken, Bd. NF 3, 1995, s. 241. K procesu dezintegrace v politické rovině viz Jan Křen, Die Konfliktgemeinschaft.

30 Karsten Rinas, Die andere Grenzlandliteratur. Zu einigen tschechischen Romanen mit antideutscher Tendenz, Brücken, Bd. NF 16, 2009, s. 115–163.

31 Karsten Rinas, Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich, in: Beate Störtkuhl – Jens Stüben – Tobias Weger (Hgg.), Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg, München: Oldenbourg 2010, s. 582. K literatuře česko-německého pohraničí viz dále Hubert Orłowski, ‚Grenzlandliteratur‘, in: Hubert Orłowski (Hrsg.), Heimat und Heimatliteratur in Vergangenheit und Gegenwart, Poznań: New Ton 1993, s. 9–18; Wolfgang Reif, Kalter Zweifrontenkrieg. Der Grenzlandroman konservativer und (prä-)faschistischer Autoren in der Zwischenkriegszeit, in: Zts. für Literaturwissenschaft und Linguistik 24, 1994, s. 30–50.

v padesátých letech předjímaly německo-českou hraničářskou literaturu.

Atributem hraničářských ideologií, jak jej tato literatura traktuje, je evokování nebezpečí germanizace/čechizace, jemuž jsou po staletí obě strany vystaveny (tak zněl alespoň dobový konstrukt). Příslušná nacionální skupina měla být politicky mobilizována, případně „probuzena“, aby začala přemýšlet v intencích svého národa.³² Reálně existující formy kulturního transferu byly potlačeny, diferencovaný pohled na procesy interakce a vzájemné komunikace nebyl zpravidla vůbec formulován – a to bez ohledu na fakt, že právě ve venkovských regionech, případně v rámci venkovského mikrosvěta hrály etnický či nacionálně motivované konflikty sotva nějakou roli.³³ Právě venkovský mikrosvět se v hraničářské literatuře stává arénou národnostních střetů. Hraničářští autoři jako by chtěli přinést důkaz toho, že společná existence Čechů a Němců je principiálně nemožná a že hranice mezi oběma společenstvími, která vždy představovala mimo jiné jazykovou a kulturní bariéru, je ohrožena. Symbióza obou kultur je jako možná alternativa od začátku zavrhována. Namísto ní je propagováno striktní oddělení obou etnik. Diskrepanci mezi reálnou kulturně-jazykovou koexistencí a ideologicky motivovanou eskalací konfliktu lze dokumentovat na jednom velmi raném příkladu, v němž je jako fenomén každodennosti tematizována výměna (tzv. handl) dětí. V blízkosti jazykové hranice totiž bylo od druhé poloviny 19. století, a to zvláště ve venkovských oblastech habsburské monarchie, běžné vyměňovat si za účelem kulturní socializace a nabytí jazykových znalostí děti na dobu jednoho měsíce až dvou let.³⁴ Lze se proto domnívat, že taková, primárně ekonomicky motivovaná, byť na sociálně kulturní výměnu orientovaná,

32 Karsten Rinas, *Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich*, s. 591.

33 Robert Luft, *Zwischen Tschechen und Deutschen in Prag um 1900. Zweisprachige Welten, nationale Interferenzen und Verbindungen über ethnische Grenzen*, in: *Brücken*, Bd. NF 4, 1996, s. 143–169.

34 „V této souvislosti je třeba říci, že předmětem tohoto zvyku je vyměňovat si děti z českých a německých obcí, aby se naučily druhý jazyk.“ Moritz Reich, *Der Kinderhandel. Eine Erzählung*, in: *Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung bauerlicher Kreise* 11, č. 6, Triest: Oesterreichischen Lloyd 1856, s. 365.

zvyklost mohla být se záměry hraničářských autorů v příkrém rozporu. Podle Moritze Reicha, jehož text *Der Kinderhandel* (Výměna dětí) vyšel poprvé roku 1856 a roku 1894 byl jeho text silně zkrácen a znovu vydán, spočívá příčina takovéto výměny dětí v komunikačně politických zvláštnostech českých zemí:

V našich Čechách, kde se Němec tak často setkává s nutností obcovat s Čechem a Čech zase s Němcem, máme za tímto účelem zvláštní prostředek, jak si naočkovat cizí bratrskou řeč, navzájem si vyměňujeme děti.³⁵

Proti této běžné praxi pragmaticky založené koexistence, uskutečňované právě na venkově, vystupují obě hlavní postavy Reichovy povídky, německý sedlák s českými kořeny Franz Macha a český sedlák Tobiška ze vsi Pečina, jejichž vztah poznamenává vzájemná nedůvěra a averze, ba dokonce na předsudcích založená nenávist. Tato averze se přenáší na ostatní členy etnické komunity. „*Tobiška Němce nenáviděl se vším všudy*“,³⁶ a Macha zase „*nenáviděl tenhle lid [Čechy] a pohrdal jím od svého dětství*“.³⁷ Averze, kterou vůči sobě pociťují oba muži, se v konečném důsledku přenáší i na jejich rodiny:

Nenávist vůči Čechům a pohrdání jimi měl společné se svým otcem a všeobecně bylo možné si povšimnout, že spíše Češi byli svolní učit se německy nežli naopak – neboť němčina byla a je přece jazykem vzdělců a učit se němec-ky vždy znamenalo a znamená civilizovat se.³⁸

35 „In unserem Böhmen, wo der Deutsche so oft in die Nothwendigkeit kommt mit dem Tschechen, der Tscheche mit dem Deutschen zu verkehren, da hat man ein eigenes Mittel, den Kindern die fremde Brudersprache einzuimpfen, man vertauscht gegenseitig die Kinder.“ Moritz Reich, *Der Kinderhandel*, in: Moritz Reich, *Ausgewählte Werke*, Bibliothek Deutscher Schriftsteller aus Böhmen, Prag – Wien – Leipzig: Tempsky 1894, s. 231.

36 „Tobischka haßte den Deutschen gründlich.“ Moritz Reich, *Der Kinderhandel*, 1856, s. 363.

37 „Haßte und verachtete dies Volk [die Tschechen] seit seiner Knabenzeit.“ Tamtéž, s. 362.

38 „Den Haß und die Verachtung gegen die Čechen hatte er mit seinem Vater gemein und überhaupt konnte man bemerken, daß die Čechen sich eher herbeiließen, das Deutsch zu erlernen als die Deutschen das Böhmisches – denn

Antagonisticky vylíčené vlastnosti obou aktérů jsou bez ohledu na sociální determinanty učiněny esenciálním základem nacionálních stereotypů, a tak podstatou jejich charakterových vlastností. Neutěšená sociální situace českých sedláků je zaviněna nedostatkem píle a smyslu pro pořádek, stejně jako náchylností k alkoholu a vrozenému sklonu podvádět. Franz Macha je oproti tomu coby představitel německého selství v českých zemích líčen jako ztělesnění píle vedoucí ke kýženému úspěchu. Na základě těchto charakteristik jsou předpoklady pro „výměnu dětí“ nanejvýš nepříznivé. K tomu přistupuje skutečnost, že Reich konstruuje děj jako příběh odplaty. Tobiška usiluje o výměnu dětí s cílem poškodit svého bývalého obchodního partnera Machu, jenž před lety – byť legálně – získal jeho polnosti. Na vesnické slavnosti je Macha – pravý německý Michl (tj. „jednoduchý trouba“) – záhlubně opit. A tak může dojít k dohodě o výměně dětí, ačkoliv Tobiška Macha v minulosti podvedl při obchodu s koňmi. „Člověk se přece jen musí mít před Čechem na pozoru!“³⁹ Záležitost je komplikována tím, že Machův syn se zamiluje do Tobiškovy dcery. Její otec ji chce zneužít k tomu, aby mohl svému protivníkovi dále škodit. Tobiškův syn se raduje, že unikne z otcova statku a bude pobývat na spořádaném hospodářství německém. Od samého začátku je zřejmé, že individuální dispozice, určované předsudky, takovýto kulturní a jazykový transfer a priori znemožňují, zvláště když obě komunity jsou vylíčeny jako dvě naprosto odlišné entity. Navzdory dobré jazykové akulturaci – Reich k Tobiškovu synovi poznamenává, že „mluvil již velmi dobře německy“⁴⁰ – je chlapec v Machově domě brán jako cizorodý prvek.⁴¹ Kulturní transfer neprobíhá na základě principu úplnosti, nýbrž za substituce stanovisek a jednání, které mění starý pořádek:

Pijan Tobiška byl střízliv a činorodý, vzorný hospodář Macha líný a zhýralý, Čech Johann čilý a veselý, Němec Franz propadl lenošení a duši měl ochromenu. Nebyl to jen handl

das Deutsche war und ist ja doch die Sprache der Gebildeten und Deutsch lernen hieß und heißt sich civilisiren.“ Tamtéž, s. 360.

39 „Mann soll sich vor dem Böhmen doch hüten!“ Tamtéž, s. 359.

40 „Wie gut er schon deutsch sprach“. Tamtéž, s. 374.

41 Tamtéž.

dětí, ale také handl osudů, rodin, hospodářství a duší! Vše se k nepoznání změnilo!⁴²

Zařazení Reichovy povídky *Kinderhandel*, byť notně zkrácené, do Augustem Sauerem založené *Knihovny německých spisovatelů z Čech* (Bibliothek der Deutschen Schriftsteller aus Böhmen), jež byla zamýšlena jako dokumentace jejich literární tvorby určená široké veřejnosti, představovalo nepochybně programový počin.⁴³ Díky krácení textu z povídky mimochodem vypadly pasáže obsažené v původní verzi a ozřejmující motivy nepřátelství mezi oběma protagonisty, kteří se na výměně dětí dohodli v opilosti. Odpadla i milostná zápleтка dramatizující celý konflikt. Do centra dění se naopak dostaly nově konturované, notně zamotané rodinné vztahy. Franz Macha se v jejich rámci snaží o to, aby se jeho syn Johann, pocházející z prvního manželství, odcizil své maceše, jeho druhé ženě, zatímco ochmelka Tobiška z Pečina se obává, že se jeho syn Franta „dá na cestu, po níž kráčí jeho otec“.⁴⁴ Konflikt, který je v delší verzi povídky plný mezietnického napětí a národnostních stereotypů, je tak přenesen do „rodinné“ roviny a jeho dramatická zápleтка zjednodušena. Krátká verze povídky anticipuje nejenom sociální, ale také komunikační ztroskotání, také zde to znamená:

Hovořit spolu nemohou – Johann nerozumí Frantovi – a ten nerozumí jemu – jejich otcové však mluví lámaně řečí toho druhého.⁴⁵

K výměně potomků přesto dojde. Délka pobytu na cizím statku se ale vymyká běžným zvyklostem. Vede k tomu, že na rozdíl od původní verze (kde Machův syn jen velmi neochotně opouští

42 „Säufer Tobischka war nüchtern und thätig, Musterwirth Macha träge und liederlich; Johann, der Čech, war rüstig und fröhlich, Franz, der Deutsche, zum Müßiggang verdammt und innerlich gelähmt! Es war nicht nur der Kinderhandel, es war ein Schicksals-, ein Familien-, ein Wirthschafts-, ein Seelenhandel! Alles war ausgetauscht, nicht zum Wiedererkennen!“ Tamtéž.

43 Moritz Reich, *Der Kinderhandel*, 1894, s. 213–217.

44 „Werde seinem väterlichen Beispiele nachgerathen.“ Tamtéž, s. 213.

45 „Sprechen können sie nicht – Johann versteht Franta nicht – dieser nicht jenen – aber ihre Väter radebrechen ein jeder des anderen Sprache.“ Tamtéž, s. 214.

rodný dům) se po třech letech oba chlapci zcela, nejenom jazykově, asimilují do nového prostředí: „*Johann teď mluvil jen česky a oslovovali jej Honzíčku, Franta zase hovořil jen německy a jmenoval se Franz.*“⁴⁶ Nejsme zde tedy konfrontováni se zkušeností výměny dětí v rámci dvou kultur, nýbrž s kompletní asimilací, kdy v obou případech jedna kultura je pohlcena druhou. Jak ale Reich poznamenává, „*krev není voda*“⁴⁷ a nabytí jazykových znalostí nemůže vést k oslabení, či dokonce eliminaci mnohem hlouběji zakořeněné, esenciálně formované příslušnosti k určitému etniku. Projeví se to radikalizací postojů obou otců, kteří chtějí získat své syny zpět a jejichž snaha – a to v obou verzích textu – vede k předem dané, byť ne předem plánované vraždě obou chlapců rukou mužů, kteří je dočasně dostali na starost. „*Tak skončila výměna dětí.*“⁴⁸ Jaké z toho plyne ponaučení? Asimilace napříč jazykovou hranicí není možná, a už vůbec ji nelze doporučit, esenciální cizota se nenechá integrovat.

3. Závěr

Oba autoři, Hartmann i Reich, tematizují paradigmatickým způsobem – a to bez ohledu na bezprostřední časové souvislosti – některé všeobecné literární trendy, které se prosazovaly po roce 1800⁴⁹ (a ještě silněji pak po přelomu let 1848/1849) a na něž speciálně reagovala venkovská próza v českých zemích. Pouta mezi jedincem a společností jsou křehká a mikrokosmos venkova stojí v napětí mezi hybridní hranicí kultur přesahující realitu na jedné straně a požadavkem koncepce tvorby kolektivní identity, jež by na straně druhé působila nacionálně etnický a jazykově

46 „Nunmehr sprach Johann nur tschechisch und hieß Honsitschku, Franta nur deutsch und hieß Franz.“ Tamtéž.

47 „Blut ist kein Wasser.“ Tamtéž.

48 „So endete der Kinderhandel.“ Moritz Reich, *Der Kinderhandel*, 1856, s. 372; Moritz Reich, *Der Kinderhandel*, 1894, s. 217.

49 Andrea Bartl, *Strukturen der deutschen Literatur zwischen 1789 und 1815 – ein mögliches Paradigma für die Jahrhundertwende 1900?*, in: Anita Bunyan – Helmut Koopmann, *Kulturkritik, Erinnerungskunst und Utopie nach 1848, Deutsche Literatur und Kultur vom Nachmärz bis zur Gründerzeit in europäischer Perspektive Bd. 2*, Bielefeld: Aisthesis 2003, s. 17–39.

homogenizačně. Jedinec je paradigmaticky rozlišitelný na obou stranách v postavách obou synů, ale též otců, je vystaven náhodám, vnějším sociálním vlivům a pocitům rozervanosti, které mohou být chápány jako výraz rozpadajících se, případně druhým etnikem ohrožených zvyklostí. U Reicha k tomu navíc přistupuje fenomén kolabující komunikace. Řeč už nezakládá žádnou identitu či pospolitost, nýbrž jen odděluje, odcizuje, ničí. Utopie společného česko-německého domova, jako alternativa urbanizované, industriální současnosti, již nemá ani podobu nostalgické, do minulosti zahleděné vzpomínky. Na nahodilost vztahů jevů a věcí, s nimiž je člověk konfrontován, reagují autoři hraničářské literatury nabídkou potenciálních postojů, které jsou poznamenány nedůvěrou k tomu, co je chápáno jako „duch doby“ (Zeitgeist), a zároveň důvěrou v přírodu a ducha národa.⁵⁰ Zájem o regionální tematiku tak v sobě vždy skrývá také dobově kulturně kritickou, antimoderní tendenci, která působí ve smyslu separace a následné integrace vlastní nacionální skupiny a pokouší se delegitimovat formy hybridního, heterogenního kulturního transferu, jakými jsou výměny dětí, a vyloučit je z národní literatury.

Nazíráno literárně esteticky znamenala německy psaná literatura, vznikající v pobřežnovém období v českých zemích, pokračování detailisticko-realistického vypravěčského stylu, inspirovaného Auerbachem, a „*opětovné napojení realismu na idealistické pojetí přírody*“.⁵¹ Snahou o zachování národního svérázu a o lidovou osvětu, avšak také indoktrinaci se po roce 1848 staly „*vesnická povídka a vesnický román [...] vzorovými žánry realistického vypravěčství*“.⁵² To našlo svůj obraz v jisté konjunktuře, kterou zažila venkovská próza vyvíjející se až k ideologii agrarismu, jak to lze v náznacích rozpoznat již u Reicha.

50 Norbert Miller, *Dorfgeschichte und Dorfroman*, s. 189.

51 „Wiederanbindung des Realismus an eine idealistische Naturauffassung.“ Tamtéž, s. 193.

52 „Dorfgeschichte und Dorfroman [...] [zu] vorbildlichen Gattungen des realistischen Erzählens.“ Tamtéž, s. 197.

Jan Cimbura z Putimi a Helena Prchalová z Bříz

Krásná literatura a sociální dějiny

Jiří Štaif

Pro dnešního historika moderních sociálních dějin je krásná literatura vítaným podnětem pro konceptualizaci jeho výzkumu zejména v těch případech, pokud její autoři psali o době, v níž sami žili, a o prostředí, které dobře znali. Je tomu tak především v těch případech, když se zabývá konkrétními mezilidskými vztahy a jejich společenskými rámci inspirativním způsobem. Jde-li o historika sociálních dějin, pak jeho pohled na věc může obohatit tím, že mu vesměs štědře nabídne „barvitost“ lidských situací, jejich neotřelé variace a zejména pak plastické zpodobňování navazování, zpřetrhávání, zauzlování a rozuzlování vazeb mezi literárními aktéry. Zvláště cenné pro něj je, když k tomu dochází v řadě souvislostí, jež nejsou z jiných informačních zdrojů buď dobře patrné, nebo se v nich vůbec neobjevují. Díky těmto i jiným okolnostem se tak historikovi otevírá rezervoár jinak nedostupných interpretačních možností, v němž mu jsou zvláště vítané motivace literárních postav, různorodost vztahů, do nichž vstupují, a typy konfliktů, jež řeší. Vskutku lákavý je pak pro něj spisovatelův pohled na proměny konfliktních a kolaborativních interakcí mezi aktéry jeho díla.

Tento přístup lze nepochybně dobře využít i při výkladu obrazu sedláka v české beletrii, vycházející v době mezi významnými společenskými mezníky let 1848 a 1948. Otevírá se přitom otázka, jaký typ beletristy písničáka o sedlácích a venkově by si měl historik ke svému bádání vlastně vybrat, neboť tito spisovatelé měli vesměs i svá občanská povolání. K tomu, aby se věnovali našemu tématu, museli mít tedy nějaké důvody. Z této autorské skupiny jsem si vybral dva katolické faráře, kteří působili ve venkovském prostředí, jež vskutku dobře znali, a proto o něm jako spisovatelé také mohli zasvěceně psát. Za zvlášť důležitou považuji totiž okolnost, že vzhledem ke svému duchovenskému povolání měli vhodné předpoklady pro to, aby hlouběji porozuměli psychologii a celkové mentalitě venkovského člověka,

již si lze představit jako typické scénáře vztahů mezi hodnotami, kterým dával přednost, v interakci s jeho obvyklými postoji a konkrétním jednáním.

Jde mi o dodnes známého Jindřicha Šimona Baara (1869 až 1925), jenž byl v době, kdy vydal svůj román *Jan Cimbura* s podtitulem *Jihočeská idyla* (1908) farářem v obci Ořech ležící blízko u Prahy¹ a dnes již téměř zapomenutého Bohumila Zahradníka-Brodského (1862–1939), který vydal r. 1914, kdy byl dlouholetým farářem v obci Ouběnice nedaleko Bystřice u Benešova, román *Rodné lány*. Jeho hlavní hrdinkou však není muž – sedlák, nýbrž emancipovaná selská dcera Helena Prchalová.² Oba spisovatelé se navíc dobře osobně znali a o svých literárních postupech též příležitostně diskutovali.³ Po r. 1918 působili v obnovené Jednotě katolického duchovenstva; Baar mj. jako její předseda, jenž se marně snažil o jednotný postoj jejích členů k církevní reformě i hierarchii, a Zahradník-Brodský jako představitel jejího nejradikálnějšího křídla, jež posléze založilo novou Církev československou. Jako kněz do ní však již nevstoupil.⁴

Jeich obrazy sedláka se ve vybraných románech liší nejen spisovatelským naturelem, neboť Baar byl jako autor v zásadě závislý na reálných předlohách svých postav, jež literárně dotvářel a přetvářel, zatímco Zahradník-Brodský nacházel daleko snadněji dějovou osnovu prostřednictvím postav mnohem fiktivnějších, jež poměrně svižně posouval skrze různé zápletky děje ke kýženému konci. Proto nás nepřekvapí, že s Janem Cimburou (1817–1898), sedlákem z Putimi, obce ležící jižně nedaleko měs-

1 Srov. Josef Klempera, Ořech. J. Š. Baar v Ořechu a přiřazené obce, Ořech 2007, zvl. s. 145–226.

2 Srov. Bohumil Jiroušek – Martina Jiroušková-Halamová, Působení Bohumila Zahradníka-Brodského na Podblanicku, in: Luboš Velek (ed.), Stopy dějin pod Blaníkem. Pocta Jiřině a Erichu Rennerovým od jejich kolegů, přátel a žáků, České Budějovice 2006, s. 37–44.

3 Josef Šach, J. Š. Baar v zrcadle vzpomínek. Mosaikové obrázky ze života velkého Choda, Hradec Králové 1927, s. 124 ann.

4 Martin Schulze Wessel, Revolution und religiöser Dissens. Der römisch – katholische und russisch – orthodoxe Klerus als Träger religiösen Wandels in den böhmischen Ländern und in Russland 1848–1922, München 2011, s. 123–176 a 249 ann.

ta Písku, se Baar skutečně setkal po své putimské primici, kdežto fiktivní selská dcera, resp. již statkářka Helena Prchalová z fiktivní obce Břízy je Zahradníkem-Brodským literárně konstruována s daleko větší volností v ději, v němž se proplétají intriky se vzdorem, ženskou emancipací a krotkou erotikou.

K tomu dodejme, že v obou případech jde o literární postup, jenž je založen na přímém či nepřímém dialogu s procesem společenské modernizace, v níž – poněkud schematicky řečeno – „staré ustupuje novému“. V prvním případě vidíme přístup tradicionalistický, s literárním důrazem na idylický charakter románu o Janu Cimburovi, kdežto v druhém případě jde o přístup k modernizaci vstřícný s ideologickým důrazem na emancipaci venkovského lidu „od tíživých pout k minulosti“. Baarův román, odehrávající se převážně v šedesátých až osmdesátých letech 19. století, obsahuje též pro historika řadu „záchytných“ reálií i konkrétních časových údajů. Zahradníkův text je ve srovnání s ním méně konkrétní, z historického hlediska je jasné jen to, že se odehrává v Čechách před první světovou válkou v etnicky českém prostředí.

Jan Cimbura⁵

Jindřich Šimon Baar ve svém díle *Jan Cimbura* navazuje nepochybně na literární konstrukci vzorného sedláka typu Jiřího Volného vycházející z výchovného konceptu lidového osvícenství. Jejich styčné body nacházíme ve výkladovém postupu, v němž hlavní hrdina a budoucí sedlák projde nejdříve zkušeností vojenské služby v rakouské armádě, jež upevní jeho charakter, a potom se postupně stane vzorným hospodářem, manželem a otcem. Tyto životní fáze z něj spolu s jeho rozvážností a obezřetností učiní neformální (a případně i formální) autoritu v obci, již řídí podle principu spravedlivosti a trpělivého hledání obecného blaha. V tomto smyslu je schopen úspěšně vyjednávat

5 Pokud není uvedeno jinak, opírám se v této části textu o svou studii: Jiří Štaif, Jindřich Šimon Baar a společenská modernizace (Pokus o dialog mezi sociálními dějinami a krásnou literaturou). In: Jan Hájek – Jiří Kocián – Milan Zítka (eds.), *Fragmenty dějin. Sborník k šedesátinám Jana Gebharta*, Praha 2006, s. 35–52.

Titulní strana románu Jindřicha Šimona Baara *Jan Cimbura*, 2. vydání, Praha 1921.

i s těmi, kteří jsou mu hierarchicky nadřizení, a na vrcholu své životní dráhy si získá též respekt vrchnostenské, v Cimburově případě velkostatkářské šlechty.⁶

Z žánrového hlediska je podstatné, že Baar se v tomto díle oprošťoval od svého sklonu psát krásnou literaturu jako negativní exemplum zavrženíhodného jednání proti víře, Bohu a tradici, jež (když je po zásluze potrestáno) vede ke katarzi aktuálního či jen potenciálního hříšníka. Exemplistická literární tendence je ostatně velmi dobře patrna v jeho dalším selském románu *Poslední z rodu Sedmerova*, který vydal též r. 1908 a jenž zřejmě i kvůli ní poměrně rychle zmizel v literárním propadlišti. Forma románové idyly, kterou zvolil u *Jana Cimbury*, bezpochyby podtrhla literární kvalitu díla, a tak posílila jeho schopnost k trvalejší symbolické komunikaci se čtenářem. Baar zde navíc vystupoval

6 Jiří Šouša – Jiří Štaif, *Erziehung der Landbevölkerung zum modernen Rechtsbewusstsein in Böhmen in der Vormärzzeit*, in: Wilhelm Brauner – Milan Hlavačka (eds.), *Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier: Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivilgesellschaft in der Habsburgermonarchie*, Berlin 2014, s. 243–279. Viz zvl. kap. *Die Volksaufklärung als Erziehung „zum Besseren“ a Tugenden und Rechte des „Landbürgers“*.

jako „autentický“ autor, jenž je se svým protagonistou do té míry vnitřně ztotožněn, že mu takřkajíc mluví z duše.

Čtenářská přitažlivost tohoto díla byla zřejmě podpořena též tím, že člověk v moderní době, zejména pak člověk městský, mívá nezřídka pocit, že jej pronásleduje řada nejistot i touha po ustálenějším životním řádu, jenž by mu učinil jeho existenci přehlednější. Je proto rád, že takovou možnost nachází alespoň v krásné literatuře, když má před očima tradičního sedláka Cimburu žijícího v souladu se stvořenou přírodou a dbajícího vždy na to, aby neztratil svou identitu. Tento koncept souladu pak spolu s Cimburovou ustálenou představou o trvale platném morálním řádu považují za klíč pro pochopení toho, proč byl tento Baarův text po řadu let schopen symbolizovat svým čtenářům nepříliš vzdálenou minulost jako idylické místo, s nímž se rád „re-kreativně“ ztotožní.

Jeho postava v sobě totiž nese psychoterapeutickou iluzi zdravého venkova, ustáleného řádu věcí, obezřetných lidských ambic a soudržnosti v mezilidských vztazích, jež moderní člověk podle všeho stále podvědomě potřebuje. Na těchto hodnotách je vystavěna Cimburova mentální mapa, v níž zaujímá centrální pozici země, resp. zemědělská půda jakožto ničím nezastupitelná živitelka, která je však člověku jen propůjčena k obdělávání. Proto ji musí předávat svým potomkům, aniž by se proti ní provinil nešetrnými zásahy. Tento tradiční archetyp země je pak umocněn konceptem selského stavu, jenž má být garantem plodnosti země, již musí předávat svým potomkům pokud možno v hojnější míře, než sám nabyt. Poškodit ji špatným hospodařením či prodejem do „cizích“ rukou je tedy hřích. Takto chápaný selský stav se tak stává výsostným genetickým základem českého etnika, resp. primordiálně chápaného českého národa. Jeho vlastnictví půdy nedává tudíž výchozí jistoty jen jemu, nýbrž i „těm ostatním“, kteří jsou bez ní, resp. bez něj odsouzeni jen k trpnému přežívání v „cizích“ službách a perspektivně snad i k zániku.⁷

S takto profilovaným světovým názorem se v Cimburově myšlence vcelku dobře slučuje předbřeznové české národní obrození,

7 Srov. František Kutnar, *Obrozenecké vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenecké*, Praha 2003, rec. J. Štaif, *Prager WISOHIM*, Bd. 7., 2004–2005, s. 215–218.

Ilustrace k první kapitole
románu Jindřicha Šimona
Baara *Jan Cimbury*, 2. vydání,
Praha 1921.

J.

Sedlák Martin Kovanda v Hradišti u Písku starý se starostou. První starostou po roce osmactyřicetém, který počíval robotu, desátky, posnopné, odsyp i rychtáře — dosazované do vesnic nejmilosrdnější vřchlosti. Všechno to v tom hluchém a šumném roce i v letech následujících pominulo a když v Hradišti po prvé svobodnou volbou měli si zvolit obecního starostu — jednoličně křičeli všichni: „Kovanda — žádný jiný než Kovanda.“ Měli ho všichni rádi pro jeho bystrost i odvahu, se kterou se stavěl proti každému bezpráví a křivdě. Nedal se nikdy ucvátiti hněvem, neopíjel se, nekřičel v hospodě a nehrozil, ale za to vždycky jednal. Byl klidný a chladný jako ocel, ale dovedl být také jako ocel tvrdý, neústupný a břitký...

„Budou s tím pochůzky,“ řekl doma ženě — „ahy práce nestála — přijednám si čeledína —“

avšak v přímém protikladu s ním je gründerová éra let 1868 až 1873, jež přináší i do českého prostředí kořistnický a kulturně „cizí“ kapitalismus, pro nějž jsou hlavní mírou jistot hodnotově kolísající peníze, za nimiž se lidé odklánějící se od Boha začnou „honit“. Souběžný tlak na rozvoj vzdělávání, jehož absolventi touží především po svobodě individuálních lidských práv, putimský sedlák považuje též za zhoubný, pokud expanzivní vědění není provázeno celkovým růstem lidské mravnosti, již však vidí upadat. Obliba Baarova románu o Janu Cimburovi spočívala podle mého soudu také v tom, že symbolika archetypálních antropologických jistot působila na jeho čtenáře výrazněji než donkichotské staromilectví tohoto hrdiny. Kladné body Jan Cimbury nepochybně sbíral také proto, že si v soukromém životě počínal příčinlivě, uvážlivě a spravedlivě a svoji neobyčejnou fyzickou sílu užíval jen ve prospěch společenského dobra. I proto se ve svém prostředí stal přirozenou autoritou, jež byla schopna díky svým představám o obecním blahu úspěšně řešit též různé sousedské konflikty.

Idylická konstrukce jeho osobnosti vrcholí ve scénách, kdy se stane rovnocenným a nezřídká i dominantním partnerem

v dialogu s tradiční společenskou autoritou, již zde představuje bývalá feudální vrchnost ztělesněná nepochybně knížetem Jiřím Kristiánem Lobkovicem (1835–1908).⁸ Putimský sedlák Cimbura jej trpělivě přesvědčuje o tom, že nejlepším regulativem vztahů mezi panským modernizujícím velkostatkem⁹ a tradičními selskými hospodáři je vzájemný respekt založený na dobrém sousedství, z něhož mohou mít obě strany vzájemný prospěch. Jeho ideovou spojnicí se stává společný odpor proti cizizování půdy, tj. proti jejímu prodeji do „cizích“ rukou, jenž v sobě ovšem nese stopy katolického antisemitismu.¹⁰

Němci jako potenciální nabyvatelé nehrají v tomto ohledu významnou roli, neboť děj románu se odehrává (stejně jako Zahradníkovy *Rodné lány*) v etnicky českém prostředí. Pod vlivem hospodářských krachů, jež následovaly po gründerské éře, Cimbura dokonce odolá i svůdným představám o selském zemědělském družstevnictví a samostatné politické organizaci, jež mu kníže nabízí jako účinný způsob, jímž se dá čelit úplnému rozkladu patriarchálních vztahů na venkově. Z jejich rozmluvy je nad jiné patrné, že Jiří K. Lobkovic přijímá ze zemědělské modernizace to, co je pro něj ekonomicky výhodné, kdežto Cimbura je ochoten smířit se jen s tím, co z ní považuje za skutečně nezbytné pro udržení další existence tradicionalisticky chápaného selského stavu.

Helena Prchalová

Více modernisticky naladěný autor Bohumil Zahradník-Brodský si ovšem ve svém románu *Rodné lány* počíná ve vztahu k problematice venkova zjevně razantněji. Jeho text lze navíc ve srovnání s Jindřichem Šimonem Baarem, u něhož nalezneme též křesťanskosociální ideové ozvuky, považovat svým způsobem za literární ohlas programu české agrární strany, zejména pak

8 Jindřich Šimon Baar, Jan Cimbura. Jihočeská idyla, 16. vyd., Praha 1942, s. 320–338. K tomu srov. Milan Hlavačka, Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913, Praha 2006, s. 81 an., 87 an. a 154 ann.

9 Jde zřejmě o velkostatek Drhovle ležící západně nedaleko od Písku.

10 Jindřich Šimon Baar, Jan Cimbura, s. 326.

jeho propracované verze ze začátku r. 1903, v níž byl položen značný důraz na společné zájmy venkovského lidu v duchu hesla „opatrný postup vpřed“. ¹¹ K tomu připomeňme, že před první světovou válkou se stali nejaktivnějšími mezi antisemitsky orientovanými křesťanskými sociály katoličtí duchovní Rudolf Vrba a Rudolf Horský. Vycházeli přitom z konceptu kulturně kompaktní křesťanské komunity, v níž židovští podnikatelé symbolizovali „rozkladný“ kapitalismus. Proto z ní měli být pokud možno co nejvíce vyloučení. Pragmatičtější tehdy bylo orientováno několik katolických duchovních, kteří se aktivně uplatňovali mezi českými agrárníky. Mezi nimi byl nepochybně důležitou postavou bratr Bohumil Zahradníka-Brodského, strahovský premonstrát Isidor/Bohdan Brodský. ¹²

Autorské novum románu *Rodné lány* nepochybně spočívá v tom, že autor zde spojil agrární téma s problematikou ženské emancipace. Helena Prchalová je, jak již víme, dcerou zámožného sedláka, resp. již statkáře vlastního dvorec o rozloze téměř 77 hektarů. Otec jí velkoryse umožnil vzdělávat se doma i v zahraničí v jejích výtvarných zálibách, proto se původně chce stát malířkou. Jeho náhlá smrt přiměje dvaatřicetiletou Helenu, v níž se „ozve selská krev“ ¹³, aby jako hospodářka převzala otcovu usedlost. Vzhledem ke své emancipovanosti se nechce vdát za muže, kterého by si nevážila, proto hospodaří samostatně. Na statku však manuálně nepracuje, nýbrž jej podle předchozích rad otce řídí tak, aby se jeho rentabilita zlepšovala.

Vzhledem ke svému majetku a sebevědomí se stane jednou z hlavních aktérek sporu mezi místními vesničany a velkostatkem, v němž jde o zvykové právo bezplatně užívat k pastvě louky kolem panského rybníka. ¹⁴ Pro právní vedení sporu dokáže jako žena a hospodářka následující příkladu neohroženého sedláka Mitury nakonec získat celou obec. Nejde jí však jen o právo,

11 Josef Harna – Vlastislav Lacina (eds.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, Praha 2008, s. 51–71.

12 Srov. Pavel Marek, *Čeští křesťanští sociálové. Příspěvek k problematice programových a organizačních základů českého politického katolicismu v letech 1894–1938*, Olomouc 2011, s. 151, 126 an., 228, 325.

13 Bohumil Zahradník-Brodský, *Po osamělých cestách. Rodné lány*, Praha 1914. První román je otištěn na s. 7–178 a druhý na s. 183–488. Cit. s. 196.

14 Bohumil Zahradník-Brodský, *Rodné lány*, s. 265 ann.

nýbrž i o to, že tak chce dodat venkovanům sebevědomí, díky němuž se zbaví silných reliktnů feudalismu ve své mentalitě. Dosud se totiž jejich jednání se správou velkostatku odvíjelo na bázi podřízenosti, ze symbolického hlediska tedy tak, jakoby robota a vrchnostenská práva stále existovaly, přestože byly již před mnoha lety zrušeny. Vůči úředníkům velkostatku byli proto stále pokorní až podlézaví, na druhé straně však „pánům“ nedůvěřovali, či je pokradmu nenáviděli. Vedení velkostatku bylo tudíž v pokušení zneužívat tuto devótnost při různých příležitostech ve svůj prospěch.¹⁵

Spojencem všech účastníků sporu z obce Břízy s velkostatkem se stane Miturův syn – schopný a zároveň i ctižádostivý advokát, který převezme jejich obhajobu. Pozoruhodné je i to, že Zahradník-Brodský v románu koketuje s myšlenkou, že v případě, kdyby právo nebylo schopno zjednat spravedlnost, by venkovské obyvatelstvo mohlo sáhnout k čemusi na způsob živelné agrární revoluce, ne nepodobné dřívějším selským povstáním.¹⁶ Pře je však poměrně rychle právně urovnána ve prospěch dosavadních zvyklostí. K tomu přispěje svým postojem též majitel velkostatku, který se proti soudnímu rozhodnutí neodvolá, neboť je si vědom toho, že jeho úředníci přestoupili oboustranně přijatelné meze vzájemných vztahů s obcí.

Agrární revoluce je tu nicméně „nahrazena“ symbolickým protestem, v němž se obyvatelé Bříz včetně statkářky Heleny Prchalové odhodlají demonstrativně pást svůj dobytek na pozemcích, jejichž bezplatné užívání jim vedení velkostatku začalo „provokativně“ upírat. K tomu dodejme, že mentálně živelnější a méně vzdělaný Helenin otec byl přesvědčen o tom, že velkostatky jsou „nepřátelské pevnosti“, které se malému člověku nepodaří překonat. Pokradmu si však přál, aby se octly v „českých rukou“, neboť mínil, že by tím český národ „naráz“ nabyl velké moci. Zároveň se domníval, že selské vlastnictví půdy je „též jakýmsi druhem šlechtictví“, jež ze sedláků vytváří zvláštní společenský stav. Jeho dcera je však v této věci uvážlivější, zejména pak si nepřeje, aby režijní velkostatky byly pronajímány, neboť hodnota

15 Tamtéž, s. 236 ann., 272 ann.

16 Tamtéž, s. 232 ann., 474 ann.

půdy by se tak perspektivně snížila a venkovské chudé vrstvy by mohly přijít o důležitou část své obživy.¹⁷

Srovnání

S Baarovým *Janem Cimburou* román *Rodné lány* spojuje názor, že sedláci vytvářejí, resp. by měli vytvářet zvláštní společenský stav, jehož základem má být dlouhodobé „třídní“ sebevědomí založené na rodinném vlastnictví zemědělské půdy jakožto „národních“ jistoty. V prvním případě jde o tradici, kdežto v druhém navíc i o občanské uvědomění. Obě literární díla spojuje důraz na selské lpění na půdě, jejíž trvalou držbu může zajistit jen silná vrstva středních rolníků. Pro poměr k velkostatku je pro Jana Cimburu řídicí zásadou „dobré“ sousedství a vzájemný respekt, kdežto pro Helenu Prchalovou je to aktivní partnerství. Rozdíl mezi oběma literárními texty spočívá především v tom, že Cimbura chce tradičně „homogenní“ kulturu venkova co nejvíce oddělit od „rozkladné“ kultury města, jež se sice zaštiťuje pokrokem, je však založena jen na povrchní módnosti.

Kulturní integritu venkova hodlá uchránit též tím, že sympatizuje se snahami, jejichž výsledkem je vypuzení židovského obchodníka z Putimi, protože z lidí „nekřesťanský“ má mí peníze, a tak je nejen ochuzuje, nýbrž i demoralizuje. Z kulturního hlediska do ní proto nepatří jako cokoliv jiného, co narušuje jeho tradiční představu o společenském souladu, o němž se v rámci své literární idyly mylně domnívá, že je „původní“.¹⁸ Pro Zahradníkův román *Rodné lány* není antisemitismus již přitažlivým literárním tématem, ačkoli v jeho dřívější literární produkci najdeme novelu o židovských přátelích lidu, již lze považovat za typickou ukázkou katolického antisemitismu, jenž židovského hostinského a obchodníka z venkovské společnosti vylučuje podobně jako Jindřich Šimon Baar.¹⁹

17 Tamtéž, s. 191 a 476.

18 Jindřich Šimon Baar, Jan Cimbura, s. 346–355.

19 Srov. Bohumil Zahradník, *Přátelé lidu – obrázky z venkovského života naší doby. Přítel žid.* Hradec Králové 1895. Přetisk Český antisemitismus 19. století, Žďár nad Sázavou 2010, s. 219–251.

V obou románech se však na druhé straně nesetkáváme s literárně zpracovaným protiněmeckým nacionalismem. Cimburovi je ostatně jakýkoliv vyhraněně modernistický nacionalismus cizí. V *Rodných lánech* se však již (i když spíše okrajově) připouští pojetí zemědělské půdy jakožto z části „zcizeného“ českého národního majetku. Pro oba romány není venkov jen areálem vlastnických vztahů, nýbrž i místem, v němž by mohlo dojít k narušení sociální rovnováhy tím, že se zde rozšíří chudoba. Helena Prchalová se tímto problémem zabývá jen ve vedlejší dějové linii románu, v níž vyvine tlak na nápravu jednoho z místních chalupníků, jenž svým opilstvím a dluhy z karet ničí celou rodinu. V zásadě jí jde o to, aby se řady „všehoschopného“ proletariátu nerozmnožovaly, čemuž může hospodářská stabilita venkova účinně zabránit. Dokonce je schopna vystoupit proti domácímu násilí, které páchají muži na ženách buď proto, že si rezolutně nepřejí, aby z nich vymáhaly peníze, jež předtím lehkovážně utratily, nebo proto, že jako nevěsty do manželství přinesly malé věno.²⁰

Po vyhraném sporu Helena konečně nalezne manžela, jehož si váží, přestože je ve srovnání s ní chudý. Mužská erotická přitažlivost tak nakonec převáží nad veškerou ženskou emancipací, majetkovými jistotami a „selskou“ hrdostí. Tento autorský přístup je zvláště patrný z podbízivě laciné symboliky v samém závěru románu, v němž se v „bílém“ a „sladkém“ těle hrdinky „rozlévala *žízeň po lásce mužově, před níž oddaně a pokorně se sklonilo*“.²¹ Tento závěr románu však nic nemění na tom, že jeho autor Bohumil Zahradník-Brodský v něm pracuje v české literatuře poměrně originálně, i když poněkud utopicky s tezí, že model ženské emancipace se může stát vzorem pro selskou emancipaci.²²

Literární typ Heleny Prchalové je postaven nejen na jistotě vlastnictví půdy, nýbrž na rozdílu od Baarova Jana Cimbury též na sebevědomí, které plyne ze vzdělání i pocitu, že má svá nezaadatelná občanská práva. Ačkoliv nemůže být jako žena volena do obecního výboru, rezolutně uplatňuje svá práva v obci, a tak jde příkladem mužům. Z hlediska symbolické komunikace Zahradník-Brodský nabízí propojení dynamiky ženské emancipace

20 Bohumil Zahradník-Brodský, *Rodné lány*, s. 307.

21 Tamtéž, s. 485, viz též s. 295.

22 Tamtéž, s. 266 ann.

s kolektivní akcí venkovánů a hledáním osobního lidského štěstí. Vzhledem k průměrné literární úrovni jeho románu zůstává však tento koncept ležet ladem na rozdíl od Baarovy schopnosti naplnit svou literární idylou čtenářovu touhu po společenském souladu, jehož ovšem dosahuje vyloučením těch, kteří do venkovské křesťanské komunity „prostě nepatří“.

K tomu připomeňme, že mu nejde jen o židovské spoluobčany, nýbrž o jakéhokoliv „narušitele“. S antologickým typem exkluze se ostatně setkáváme v již zmíněné výchovné literatuře pro venkovský lid, jež byla napsána v době předbřeznové. Zřejmě nás nepřekvapí, že Baarův Cimburův zůstává tradicionalistou až do konce svého života. Proto odmítá řešení chudinské otázky na venkově tím, že by měla být přenesena na okresní chudobinec v Písku. V jeho patriarchálních představách se sedláci musí starat o chudinu v obci tak, jak je křesťan povinen vůči slabšímu bližnímu. Proto mu musí dát práci, a tím i pocit lidské důstojnosti, a neodbyvat jej jen almužnou. Opět ve shodě s lidovým osvícenstvím má sedláka spojovat s jeho nájemnou pracovní silou také radost ze společné práce, jež nad sebou nepotřebuje žádného hlídače.²³

Cimburův tradicionalismus nakonec nabývá až kazatelské a panteistické črty.²⁴ V koloběhu života a smrti se upíná k dětem jako symbolu nových nadějí. Vnitřně věří vsutku bezelstně tomu, že tak jeho pohled na svět získá své následovníky. Jeho životní idyla je díky Jindřichu Šimonu Baarovi naplněna mírou vrchovatou, a zřejmě i proto si byl tento román schopen po několik generací najít své čtenáře. Tato okolnost však není žádnou zárukou, že tomu tak bude i nadále, neboť tematika a symbolika venkovského tradicionalismu si dnes jen obtížně hledá své příznivce. Lidé totiž již žijí v době neodbytných informačních klipů, v níž přehlednou a útěšnou idylu vystřídal nepřehledná a neútěšná honba za virtuálním „vše-věděním“.

Historik sociálních dějin se však může kojit tím, že i díky románům o Janu Cimburovi z Putimi a Heleně Prchalové z Bříz si může variabilněji utvářet své představy o kulturních, sociálních,

23 Jindřich Šimon Baar, Jan Cimbur, s. 19, 336 a 357 ann.

24 Tamtéž, s. 360 ann.

genderových, hospodářských, politických a etnických půdorysů doby, již se zabývá. Jsem totiž toho názoru, že se ve své práci neobejde bez pokud možno sofistikovaných představ o výchozích rámcích, v nichž se konkrétní události odehrávají. Tento závěr však v žádném případě neznamená, že se s literárními postavami jakožto určitými sociálními typy ztotožňuji po způsobu čtenáře krásné literatury, neboť mě zajímá především to, jak jsou svými autory konstruovány. Badatelsky produktivní je pro mě tudíž analýza důvodů, proč byly spisovateli literárně podány „právě tak“, a ne jinak.

Jako ještě přínosnější se mi jeví skutečnost, že krásnou literaturu můžeme z pozice kulturně orientovaných sociálních dějin také rozebírat z hlediska symbolické komunikace. Právě tento přístup k věci nám, jak si myslím, pomůže nastoupit cestu, na níž si ostřeji uvědomíme, proč některé konstrukce literárních aktérů a jejich vztahů vstupují do symbolické komunikace se čtenářem intenzivněji a dlouhodoběji než jiné. V obecnější rovině poznání pak jde o to, proč se některé („vědecké“ či „nevědecké“) reprezentace sociální skutečnosti setkávají s větším ohlasem než jiné. A to snad není tak málo.²⁵

25 Tato studie vznikla na Univerzitě Karlově v rámci PRVOUK P12; podprogram: České země jako otevřený prostor svébytné historické zkušenosti v Evropě. Od počátku 18. do 21. století.

Symbol nepokořeného českého sedláka

Drama F. A. Šuberta *Jan Vřava*

Jaroslav Šůla

Snad každý region či subregion ve střední Evropě má svá neopakovatelná specifika, vzniklá na základě formování přírodními silami, historickým i správním vývojem, svého „genia loci“. Ladislav Stehlík nazval jižní Čechy „*Zemí zamýšlenou*“. Jak bychom nazvali Čechy severovýchodní?

Historik starších dějin jako by cítil ducha starodávných Charvátů formujícího tuto krajinu, která se zejména ve svém duchovním vývoji dosti odlišuje od ostatních částí země.¹ Je to území, kde bývaly zachycovány válečné výpravy polské a slezské, kde byla vybudována mocná královská města a byly jimi obdarovány české královny, území, na kterém se uchytilo v první polovině 14. století valdenskví a působila inkvizice. Není divu, že vesnické i městské obyvatelstvo vyznávalo kalich a Jan Žižka zde vybudoval svůj Menší Tábor. Odklon od katolické církve na českém severovýchodě (hlavně v jeho české části) byl mohutný a byl posílen založením Jednoty bratrské v Kunvaldu.² Je to ale také území velkých dominií, na nichž se odvíjelo několik významných selských povstání. Lidé již od 16. století opakovaně bránili své vydržené, udělené a písemně dokumentované svobody, bránili si kalich (viz události roku 1628),³ zděděné nekatolické

1 V roce 1968 vyšel první svazek vlastivědného sborníku, v jehož úvodní části se autoři (Karel Režný, František Procházka, Jan Sklenář, Ladislav Hladký, Václav Matouš, Rudolf Zrůbek a Jaroslav Láska) pokoušeli vymezit pojem Orlické hory a Podorlicko v rámci severovýchodních Čech. Orlické hory a Podorlicko. Přírodou – Dějinami – Současností. Sborník vlastivědných prací 1, Rychnov nad Kněžnou 1968, s. 7 ad., dále jen OHP; Srov. též Martin Kosař, Osídlování Podorlicka a stabilizace jeho územní rozlohy ve vrcholném středověku, in: Ondřej Felcman (ed.), Území východních Čech od středověku po raný novověk. Kapitoly k územně správním dějinám regionu, Praha: NLN 2011, s. 37–43, 142–148.

2 Viz dějiny obce z regionálně-topografického hlediska. František Trejtnar – Miroslav Hejl, Kapitoly z dějin městyse Kunvaldu a Jednoty bratrské, Kunvald: Obecní úřad Kunvald 1992.

3 Jaroslav Šůla, Ze života a působení kněží podobojí v Dobrušce před třicetiletou válkou, in: OHP 18, 2012, s. 59–99.

knihy a osobní svobodu řetězem povstání. V těžkých dobách 17., 18. a 19. století zde vznikala nepřehlédnutelná střediska českého národního obrození a ve století dvacátém významné oblasti antirakouského a protinacistického odporu.⁴ Do čela hnutí odporu na českých vsích v předindustriálním období se stavěli přední představitelé selského stavu, konšelé a rychtáři,⁵ nepoddajní hloubavci a zásadoví lidé, tajní nekatolíci a písmáci,⁶

4 Systematicky a faktograficky zpracovával tuto historii pro území bývalého rychnovského okresu (v hranicích po roce 1960) archivář Josef Juza. Srov. Josef Juza, Čs. legionáři okresu Rychnov nad Kněžnou, Rychnov nad Kněžnou: Okresní úřad – Státní okresní archiv 1998, sv. 1–3; Radovan Dražan – Josef Juza, Popravení a umučení občané okresu Rychnov nad Kněžnou 1938–1945, Rychnov nad Kněžnou: Okresní úřad Rychnov nad Kněžnou – Státní okresní archiv Rychnov nad Kněžnou – Český svaz bojovníků za svobodu, Okresní výbor Rychnov nad Kněžnou 2000; Josef Juza – Josef Ptáček, Občané okresu Rychnov n. Kn. v zahraničním odboji v předválečných a válečných letech 1936–1945, Rychnov nad Kněžnou: Okresní úřad – Státní okresní archiv – Okresní výbor Českého svazu bojovníků za svobodu 1993.

5 Mnohdy byli nespravedlivě a dogmaticky charakterizováni jako kolísající, retardační a třídně odtržení od mas, skoro zrádcovský element v povstání venkovských poddaných.

6 Život selského nekatolíka a čtenáře v Polánkách u Třebechovic pod Orebem na opočenském panství, Jakuba Rybína, umělecky ztvárnil v dnes již zapomenutém a opomíjeném veršovaném románu Josef Jahoda, Za právo a pravdu. Obraz ze zášeří (1761–1781), Praha: A. Neubert 1914. Autorovi ještě téhož roku vyšly útočné Písničky z Opočenska (Praha 1914), ale další sbírku veršů mu cenzura již nepovolila vydat a zůstala v rukopise (srov. blíže: Jaroslav Šůla, Alois Jirásek píše Josefu Jahodovi (1911–1925). Stopami dějin Náchodska, in: Sborník Státního okresního archivu Náchod 12, Náchod: Státní okresní archiv 2008, s. 371–380; Týž, „Česko-bratrské rhapsodie“ Josefa Jahody a Třebechovicko, in: Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost 5–6, Hradec Králové: Státní okresní archiv: Muzeum východních Čech 2009, s. 153–172). Viz též: Jaroslav Šůla, Četba tajných nekatolíků třebechovické farnosti v XVIII. století, in: Východočeský sborník historický 4, Pardubice 1994, s. 103–138. Ostatně i předobraz tajného nekatolíka, „myslivce Machovce“, který pro víru odchází do nekatolického Saska, jak píše Alois Jirásek ve svém románu Temno, byla reálná postava. Byl to chalupník ve vsi Šestajovice na opočenském panství, který se účastnil náboženského hnutí v roce 1732 a po dvojím žalářování, kdy u něho našel nekatolické knihy jezuita P. A. Koniáš, uprchl do ciziny (srov. blíže Jaroslav Šůla, Jiráskovo Temno, Skalka a „myslivec Machovec“, in: Strahovská knihovna 4, 1969, s. 246–268; Týž, Matyáš Machovec ze Šestajovic, in: Rodným krajem. Vlastivědný sborník kraje Aloise Jirásky, Boženy Němcové a bratří Čapků 31, Červený Kostelec: Vlastivědný spolek při Městském kulturním středisku 2005, s. 7–9).

kteří dobře věděli, jaké tresty jim hrozí, ale přesto přijímali vůdčí úlohu v bojích, po jejichž potlačení ztráceli majetky i životy. Svými skutky pak přitahovali spisovatele, známé i zapomenuté, kteří je ve svých literárních dílech oslavovali a připomínali národu.⁷ Vznikaly tak romány a povídky, ale i divadelní hry, které nemají vysloveně charakter historického, ale ani tzv. vesnického románu, ale jsou dokladem vývoje národa v určitém období a jsou stále oblíbenou četbou v regionu. I tzv. poslední „selské povstání“ v Čechách⁸ (ve skutečnosti masová protirobotní stávká), které je předmětem této statě, vzniklo v proslulém odbojném středisku na Opočensku.

V severovýchodních Čechách žilo tajné nekatolictví přirozeně se snoubící s bojem za sociální osvobození, za svobodu svědomí a slova, byl to ale také staletý boj proti utiskování českého sedláka robotou i dalšími povinnostmi pro šlechtice, „většinou cizáka“. Toto je tedy podstata „genia loci“ Podorlicka a severovýchodních Čech, která byla živá i ve 20. století.

* * *

Roku 1916 vyšla memoárová kniha dobrušského rodáka, novináře, redaktora, spisovatele a dramatika, autora historických románů, povídek a dramat, posléze v letech 1883–1900 i ředitele

7 Téma přitahovalo nejen autory krásné literatury. Zabývala se jím před druhou světovou válkou zejména tzv. agrární historiografie, která obohatila celočeské dějiny významnými objevy, ale po roce 1948 byly tyto výsledky znehodnocovány názory V. Krále, který přeceňoval třídní rozpory na venkově a paušálně snižoval zásluhy vesnické inteligence a rychtářů a psal o zradě „bohaté sedlácké vrstvy na vesnické chudině“, když se prý „třída velkých sedláků“ stavěla k protifeudální vzpouře „opatrnicky a kompromisně“. „Velký sedlák je zpravidla donucen k účasti na vzpouře nátlakem ze strany radikálních elementů“ (Václav Král, *Revolucionáři našich krajů*, Praha: Osvěta 1952, s. 30, 13). Téměř současně však vyšla faktograficky velmi bohatá kniha, která nebyla tak dogmaticky pojatá (Josef Kočí, *Boje venkovského lidu v období temna. Povstání nevolníků v XVII. a XVIII. století*, Praha: Naše vojsko 1953), ale poskytla spisovateli Václavu Kaplickému (1895–1982) inspiraci a podklady pro jeho historické romány, v kterých není selský motiv opomíjen; ale i ony by měly být nově zhodnoceny a setřeny z nich ideologický nátěr.

8 Pod podobným názvem vyšel „román“ o srážkách vesničanů s drancujícím pruským vojskem v červenci roku 1866 ve vesnicích kolem České Skalice a na Novoměstsku a Dobrušsku (Václav Řezníček, *Poslední selské pozdvižení*. Kus historie dvou českých vesnic, Praha: Václav Řezníček 1897).

Portrét Františka Adolfa Šuberta, autora dramatu *Jan Výrava*.

Národního divadla v Praze, Františka Adolfa Šuberta (1849–1915),⁹ nazvaná *Unás v Dobrušce*, kterou autor věnoval rodnému městu a okolí na opočenském panství. Na s. 59 se zmiňuje, že na opočenském panství byla roku 1845 přituzena roboty, a tak se sedláci vzbouřili proti vrchnosti. Pozdvižení bylo potlačeno vojskem vyslaným z Josefova, sedláci byli trestáni a jeden z nich, Němeček z Meziříčí, to zaplatil životem, poněvadž byl ráněn mrtvicí.¹⁰ Tehdy byl vlastníkem opočenského panství František kníže Colloredo-Mannsfeld (1802–1852).

Více informací předtím přinesl krajan, zemský a říšský poslanec MUDr. Jan Dvořák, ve své brožurě vydané na oslavu padesátého výročí zrušení roboty v roce 1848,¹¹ jenž publikoval první konkrétní zprávy o protirobotní stávce na části opočenského panství, která vypukla na jaře roku 1845.¹² Autor čerpal z místních pramenů a správně označil za příčinu odmítání roboty její protiprávní zvyšování. Centrem odporu byla vesnice Bačetín, kde v květnu 1845 došlo k exekuci odpůrců roboty, kteří byli nemilosrdně trestáni (vlastně: mláceni) bitím holí na

9 Viz Miloš Pohorský (red.), *Dějiny české literatury III. Literatura druhé poloviny devatenáctého století*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1961, s. 602; *Slovník českých spisovatelů*, Praha: Československý spisovatel 1964, s. 503–504. Nejpodrobněji zatím *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, 4/I, Praha: Academia 2008, s. 802–806.

10 Fr. Ad. Šubert, *U nás v Dobrušce. Ze života malé rodiny a malého města v polou věku devatenáctého*, Praha: Emil Šolc 1916, s. 59.

11 Jan Dvořák, *Z pamětí roboty a útrap lidu selského na Opočensku. K oslavě jubilea zrušení roboty v okrese Opočenském dle zachovaných zápisů*, Opočno: Hospodářský spolek 1898, s. 33–38.

12 Robotu a poslušnost odepřelo opočenské vrchnosti celkem 14 vesnic: Bačetín, Bohdašín, Bystré, Domašín, Janov, Kamenice, Kounov, Ohnišov, Provoz, Sněžné, Sudín, Tis, Val a Vanůvka, jednotlivci se připojili z Českého Meziříčí, Čánky, Přepych a z Královy Lhoty.

lavici.¹³ Poté se však odpor rozšířil do dalších vesnic a došlo ke zvolení selských důvěrníků k jednání s vrchností; jedním z nich byl i Němeček z Českého Meziříčí. V roce 1846 došlo k bití a věznění důvěrníků i dalších účastníků vzpoury a jeden z nich, Němeček, když obdržel 25 ran, „sešel ze světa“, dle ústního podání klesl prý tento hrdý a „své cti dbalý sedlák hned po první ráně mrtev k zemi“. Tolik ve stručnosti na základě zejména zápisů kronikáře Kvasničky z Čánky. Jan Dvořák ještě připomíná Šubertovo drama *Jan Výrava*, „jež veliké oblibě lidu se těší a jemuž nemalého ocenění i v kruzích odborných se dostalo“.

Spisovatel F. A. Šubert tyto události zpracoval do dramatu *Jan Výrava*, které bylo uvedeno na scéně Národního divadla v Praze 21. listopadu 1886;¹⁴ scénář poté vyšel několikrát tiskem, poněvadž obliba dramatu byla velká a s úspěchem se provozovalo zejména na vesnických scénách. Hrál se na jevišti Národního divadla i na 1. máje 1899, bylo provozováno v plenéru v Šárce i v Českém Meziříčí za účasti až 500 komparzistů, ale hrály je i ochotnické soubory našich krajanů v USA v Chicagu (již roku 1887) a roku 1893 též v New Yorku.¹⁵ Dokonce byla podle tohoto dramatu složena opera L. Lošťáka.¹⁶ Drama bylo nazváno podle nedaleké vesnice Výrava, ležící rovněž na opočenském panství v těsné blízkosti Českého Meziříčí na jihozápad.

Autor toto drama psal o své dovolené, kterou trávil v Babiččině údolí v hospodě, kde kdysi bydlela Kristla.¹⁷

13 Vůdce bačetínských rebelů, sedlák Josef Linhart, byl nelítostným bitím (doštal 25 ran) doživotně zmrzačen (J. Dvořák, Z pamětí roboty a útrap lidu selského na Opočensku, s. 33), Jan Marek z Valu po desáté ráně ztratil vědomí, v Ohnišově Josef Ježek obdržel 30 ran (tamtéž, s. 35).

14 Fr. Ad. Šubert, Dějiny Národního divadla v Praze 1883–1900 s některými pamětmi, vzpomínkami a doklady, Praha: Unie 1908, s. 175. Uvádí rovněž, že prvního roku se Jan Výrava stal hrou repertoární a byl hrán dvanáctkrát; Jana Výravu hrál Jindřich Mošna a herec Slukov postavu Dvořáka, viz s. 177.

15 František Černý – Ljuba Klosová (red.), Dějiny českého divadla. III. Činohra 1848–1918, Praha: Academia 1977, s. 299, 531, 535.

16 Libreto napsal Jaroslav Kvapil (1868–1950) podle Šubertova textu. Tamtéž, s. 304.

17 Později vzpomínal: „a tam jsem napsal přes dvě jednání svého Jana Výravu. Matka moje, tehda ještě na živu – r. 1887 zemřelá – navštívila mne tam na své cestě z Prahy po přátelích jaroměřských, opočenských, doberských, bukovinských,

V předmluvě ze dne 7. listopadu 1886 je dedikoval matce:

Vám věnuji svého „Výravu“ jen proto, že jste byla při tomto divadle mým hlavním spolupracovníkem. Vypravovala jste mi často, jak bývalo za Vašich mladých let na panství opočenském, v zámku, myslivně i na vsích. A vypravovala jste mně zvláště o sedláku, který se zúčastnil pozdvižení proti vrchnosti, a když pak byl trestán, pod první ranou holí klesl mrtev. Pro nečest, která se mu tím stala před ním a před lidmi. Kromě toho jsem zvěděl později odjinud, že v těch našich končinách držel venkovský lid tak na čest, že sobě vymohl na vrchnosti zvláštní privilej, podle něhož se mohlo k němu přistoupiti všemi tresty, třeba i trestem na hrdle, jen ne bitím. Z Vašich vypravování, nejmilejší maminko, spředel se mně v hlavě děj k mému „Výravovi“. Vy jste dala k němu hlavní podnět, je tedy tato knížka do veliké míry od Vás.

Šubert zřejmě neměl dostatek věrohodných zpráv o skutečné podstatě událostí, které se odehrály tehdy zhruba před čtyřiceti lety, a navíc mohl být ovlivněn vzpomínkami a lidovou fantazií, ale do jisté míry rovněž i určitými taktickými ohledy na opočenskou šlechtickou rodinu. A navíc děj dramatu musel být a podle literárních zákonů byl poněkud pozměněn, antedatován a doplněn fiktivními osobami. Divákům ovšem představuje hrdého podorlického sedláka, „vlastníka české selské půdy“, který si je vědom svého významu pro český národ i tradic minulých generací a nechce se jim zpronevřit, ale naopak, zůstane jim věrný jako představitel starého českého rodu.

Nebudu zde parafrázovat obsah dramatu, které částečně podléhá romantickým náladám doby vzniku, jehož jazyk je také zčásti anachronický, což vše z hlediska dnešní doby a dnešního poznání historie drama poněkud antikvuje. Skutečnými postavami jsou Jan Výrava (ve skutečnosti Jakub Němeček),

a jiných. Matka vypravovala mi ještě leccos o Meziříčí a sedláku Němečkovi, který tam zemřel pod holemi, a vypravovala i o tom dřívějším zámeckém životě na Opočně...“. Fr. Ad. Šubert, *Moje divadelní toulky II*, Praha: Unie 1902, s. 89.

hrabě Roveredo-Lanzenfeld (kníže Colloredo-Mannsfeld), hrabě Sterneck (Sternberk?), vrchní ředitel Karmin (Komrs), sedláci ze vsi nesoucí místní příjmení atd. Děj je položen do roku 1781 na zámek hraběte Rovereda-Lanzenfelda „*ve východních Čechách*“ (na Opočensku). Drama je neseno snahou oslavit vůli podorlického lidu po svobodě, ale nelze je považovat za kroniku doby, poněvadž i když vystupující osoby mají realistické rysy, je dobově i v určitých reáliích posunuto. F. A. Šubert jako zkušený spisovatel nešetřil dramatickými zvraty v charakterových rysech jednajících osob i členů Výravovy rodiny, což však ukazuje na jeho mistrovskou znalost lidských povah ve vypjatých událostech. Ale současně se v projevech aktérů dramatu ozývají myšlenky svobody a hrdosti, kterými čestí spisovatelé a básníci té doby probouzeli národ a burcovali ho k obnově české státnosti. Historik, zejména regionální, v textu dramatu dobře pozná reminiscence na události jara 1628, kdy vypuklo v kraji pod Orlickými horami velké povstání poddaných z měst a zejména z vesnic opočenského, náchodského, rychnovského, skaleckého a dalších panství v tomto regionu, kdy povstalci táhli na krajské město Hradec Králové pod prapory s husitskými kalichy.¹⁸

Hrabě Roveredo je líčen spíše jako lidumil („*není lidu utiskovatelem*“), je zde vyličen úskočný direktor panství Karmin i měníci se postoje sedláka Jana Výrava od obdivovatele vrchnosti (dle názoru sedláka Kyrála „*je silně k ruce vrchnosti*“; „*dělá, co jen vrchnosti libo jest. Panský to chám!*“) až po vůdce vzpoury. Podstatou je spor o roboty roku 1781, kdy má být polní robotu sedláků nahrazena lesní robotou a svážením kmenů stromů k budované pevnosti Ples (tj. dnešní Josefov), která má být pro sedláky nevýhodná, ale na které chce chamtivý panský direktor osobně vydělat. Jan Výrava postupně mění své postoje („*Pan hrabě je pán spravedlivý*“; „*Já stojím při vrchnosti*“), ale nakonec ho okolnosti postaví do čela útoku na panský zámek („*Prohlédl jsem z dřívější slepoty své*“). Zaznějí i vzpomínky na staré povstání z roku 1628.

18 Blíže k tomu celkový pohled v knize Jaroslav Šůla, Venkovský lid východního Hradecka v letech 1590–1680, in: Acta Musei Reginaehradecensis, S. B., Hradec Králové: Krajské muzeum východních Čech 1980, s. 130–136.

Výrava: Přes čtyři sta je nás již pohotově – od Solnice, Dobrušky, Nového Města a Skalice táhnou zástupy ozbrojeného lidu. Nežli zasvitne ráno, udeříme na zámek a nežli vzejde slunce, jsme my pány tam, kde dosud vládli naši tyrani.

Kromě Jana Výravy dává spisovatel promluvit i epizodickým postavám vyjadřujícím své názory, například vesničance promlouvající k ostatním ženám, které se staví proti útoku na panský zámek.

Moravcová: Vždyť vy chcete své muže odvrátit od vzpoury, kterou chystají, vždyť chcete být nadále poddanými, děvkami, otrokyněmi, vždyť chcete po kolenou lézt k vrchnosti, jen aby vás i dále bila, šlapala, v pluhy zapřáhala! Víte-liž, vy slepotou raněné, co počínáte, víte-li, že v otroctví chcete zůstat, jen aby se žádné z vás nezkřivil vlas na hlavě? Styďte se, jak tady jste, a poručte vlastním dětem, aby vás od vašich záspí vyhnaly, protože z nich chcete mít jen otroky.

Na Výravův pokyn povstání graduje („*Zapalte panský dvůr, ať na cestu k boji svítí nám a plameny ohně, záře i dým ať jsou znamením všemu kraji, že ustává ku svobodě lid*“). Výrava zabije proraďného direktora a velí: „*Na zámek!*“¹⁹ Dorazí vojsko, Výrava je zajat, ale neklesá na duchu: „*Však není všechno skončeno!*“ Ženy lkají a volají o milost, ale hrdý sedlák je napomíná: „*Ó plémě nestoudné! Za tebe šel jsem v boj, ty žebráš o milost pro nás a pro sebe? Kdo je tak bídny, že chtěl by o život prosit?*“ Je vyhlášeno zrušení „*poddanství lidu*“ [!] a oznámen rozsudek: z každého buřičského statku bude odveden jeden muž k vojsku a vůdcové vzpoury jsou odsuzováni k peněžité pokutě a budou zmrskáni „*před vrchností svou i lidem, ježž pobouřili. Každý stem ran, běžící ve vojsku ulicí, a to bez prominutí a milosti*“.

19 Povstalci 7. března 1628 dobyli město a zámek Hradiště Nového Města nad Metují.

Jan Výrava volá:

Pro milosrdenství Boží, toho trestu, té hanby ušetři mne. Všechno snesu, jen nedopusť na mne tuto potupu – na mne, Výravu! [...] Za svého živobytí před nikým více nepokorím se. [...] Vel svým vojákům, ať z pokuty za můj skutek mne zastřelí. Půjdu na smrt, ano, budu ti za ni vděčen jako za milost. Ale nedej mne bít!

Po prvním úderu Výrava klesne mrtev k zemi.

Kromě Jana Výravy je výraznou osobností dramatu, charakteristickou pro dějiny kraje, i mladý Dvořák, nekompromisní odpůrce katolické vrchnosti na Opočně. Je to syn „rolníka z Kladska“, hovořící zastaralým, biblickým jazykem, neboť je synem bývalého tajného nekatolíka, jehož otec odešel do Slezska²⁰ (zřejmě roku 1742, kdy došlo k velké emigraci tajných nekatolíků ze severovýchodních Čech do Pruska; ale Šubert to podává jinak): „*Byl jsem dítě, když jsme utekli do Kladska. Víte proč?*“. Kyrál mu odpovídá:

Vím, vím. Tak jako jinde: Vrchnost uložila v mokrému létě²¹ dvojnásobnou robotu. Bohatý Dvořák nechtěl v neděli na panské,²² a když pro něj přišli s pouty, zbil mušketýra, vyhodil ho na zápraží a zběhl ještě toho dne ze statku i se ženou a dvěma dětma.

A Dvořák ho doplňuje:

Koupil u Kladska malé hospodářství. Mne dal do škol a doma nás vychovával v lásce k otčině, kterou jsme hrubě ani nepoznali, a v nenávisti proti vrchnostem. Dorostl jsem a s horoucím srdcem spěchám do Čech. Na zapřenou jsem přišel i do Krčína²³ pohlédnout na krov, pod kterým jsem se narodil. Ale není ho více. Panská chasa mstila mušketý-

20 Nebo do Stroužného v Kladsku?!

21 Zřejmě jde o narážku na léta 1770–1772.

22 V neděli se ale nerobotovalo, poddaní museli chodit do kostela, aby dokázali svoji římskokatolickou víru.

23 Krčín ovšem byl v té době vsí na novoměstském, nikoliv opočenském panství.

ra, vypálila statek a pole naše připojila k vrchnostenským lánům.

Výravu nabádá ke vzpouře:

Výravo, zatřes budovou poddanství! [...] A budeme-li bez tebe poraženi pro malý počet nás, mluvit se bude o tom po všechny časy příští. [...] Nedbej ničeho, nedbej sebe ni syna svého, jen věc lidu svého na zřeteli měj. Nemař, co počato, a veď svůj lid do boje.

V závěru dramatu setník Charvát z exekučního vojenského útvaru prohlašuje ke shromážděným povstalcům: „*Vratte se volní pod své střechy, jste svobodni. Smrtí Výravu všichni vykoupeni jste.*“ A Dvořák komentuje s pohledem a poukazem na ubitého Výravu:

A s námi svoboden, vykoupen tím a těmi, kteří v boji padli, všechen lid. Ó, plesejte k Hospodinu, Bohu, ne za život náš, ale za to, že vysvobodil vás z otroctví, poroby a že vede vás jako sloup ohnivý ku svobodě a k slávě své!

Hra došla velké obliby zejména u diváků při představeních na českých venkovských scénách, kteří sympatizovali s hrdiny dramatu a viděli v obsahu hry ztvárnění dějin českého venkova a správně pochopili Šubertův záměr obrátit pozornost diváka k dějinám českého Podorlicka, kde se pojilo tajné nekatolictví předtoleranční doby s odporem proti útisku venkovských robitníků. A právě dějiny Českého Meziříčí, kde měl Němeček svůj statek, poskytly Šubertovi příležitost na toto východočeské specifikum poukázat. Vesnice se zapojila do povstání roku 1628 a 1775, udržovalo se v ní tajné nekatolictví, byla zasažena náboženským hnutím roku 1732 a následným odchodem nekatolíků roku 1742 a nakonec i protirobotním hnutím, které vypuklo v březnu 1845. Šubert současně ukazuje, že boj za náboženskou a sociální svobodu nutně s sebou nese i oběti. Právě toto protirobotní hnutí opočenských vesnic přispělo ke konečnému pádu poddanství a zániku roboty v celém Českém království a přispěli k němu i českomeziříčští povstalci. Proto poněkud

udivuje chladné hodnocení autorů dějin českého divadla, kteří zřejmě nepochopili ducha opočenského venkovského lidu a jeho antifeudálních bojů, když dokázali význam Šubertova dramatu odbýt větou: „Šubert se v tomto v zásadě pozdně romantickém dramatu pokusil zužitkovat i postupy realismu.“²⁴ Poselství dramatu spočívá jinde a výše citovaný výrok historika českého divadla svědčí o tom, že toto poselství nepochopil.

Drama bylo v roce 1937 zfilmováno (premiéra v roce 1938). Režisér Vladimír Borský (1904–1962, vlastním jménem Vladimír Fuks) obsadil do hlavních rolí špičkové herce (např. Jana Výrava hrál Zdeněk Štěpánek, hraběte Rovereda Jiří Steimar, komtesu Silvii Blanka Waleská atd.).²⁵ V pojetí režiséra došlo k určitým posunům proti textu divadelní hry, což ještě zvýraznilo romantické pojetí tématu.²⁶

Závěrem ještě několik informací o událostech na Opočensku, které daly F. A. Šubertovi podnět k napsání dramatu, ve srovnání s textem divadelní hry. Samozřejmě nejde o zobrazení událostí z roku 1781 (do kterého se drama hlásí), ale o události z let

24 František Černý – Ljuba Klosová (red.), Dějiny českého divadla. III., s. 105. Současně autoři ale přiznali, že do roku 1898 (kdy byl uveden Emigrant Aloise Jirásků) „představoval v kontextu realistické dramatiky vrchol historického dramatu stále Šubertův Jan Výrava (1886), usilující pravdivě, byť se silnými vlivy romantickými, zobrazit selskou rebelii na Opočensku v osmdesátých letech 18. století“ (tamtéž, s. 232).

25 Václav Březina, Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930–1996, Praha: Cinema 1996, s. 152. O filmu napsal negativní hodnocení: „Adaptace staršího divadelního textu (1886) je silně poplatná divadelním konvencím.“ Ještě větší odsudek napsal již předtím Luboš Bartošek (Dějiny československé kinematografie II. Zvukový film 1930–1945, Část 2, Praha: SPN 1983, s. 77). Viz též Šárka Bartošková – Myrtil Frída – Jan S. Kolár, Československý zvukový film 1930–1945 I. Filmy (Filmografické materiály k historii čs. filmu), Praha: Filmový ústav 1965, s. 80–81.

26 Referát o filmu s ukázkami filmového scénáře a s fotografickými záběry z připravovaného filmu přinesla Kinorevue. Ilustrovaný filmový týdeník 4, č. 1, Praha 1937–1938, s. 314–315 pod názvem: Z nových filmů. Jan Výrava. Nepodepsaný autor závěru projevil pochopení pro ideovou myšlenku Šubertova díla ve filmu zpracovaného, když napsal: „Šubert uváděl [ve svých dílech – pozn. JŠ] v nich rušně na scéně živel lidový, jak jej znal ze svého rodného kraje, hromadě živě a barvitě realistické detaily, ale přidržuje se romantického základu. Neopomenul však nikde dáti svobodomyšlnou a demokratickou tendenci, a poněvadž té je i dnes všude zapotřebí, pochopíme i účel dnešního filmového zpracování tohoto starého dramatu.“

1845–1847/8, kdy byla pevnost Ples již dávno postavená, ale kdy ještě nebylo zrušeno poddanství a také rodinné poměry hlavního hrdiny byly zcela jiné, než jak divákovi F. A. Šubert předkládá.

Dvořákovu informaci, založenou na lokálních informacích, korigoval proslulý český historik František Roubík, který vyhledal písemné prameny v ústředních archivech.²⁷ Mohl tak částečně opravit Dvořákovu líčení a významně je doplnit, přičemž zdůraznil roli českomeziříčského sedláka Jakuba Němečka jako jednoho z vůdčích činitelů celé akce. Stranou ponechal jeho životní osudy a zejména pak postihy za jeho postoje, ke kterým se nyní vracíme.

Němečkové žili v Českém Meziříčí již v polovině 17. století a rod se v následujících stoletích rozšířil v mnoha větvích do širokého okolí. Soupis poddaných podle víry z roku 1651 zachycuje rodinu konšela Jana Němečka (stáří 24 let, nekatolík) a jeho manželky Doroty (30 let, nekatolička): synové Václav (7 let), Jan (4 roky), Matěj (2 roky) a Mikoláš ($\frac{1}{4}$ roku).²⁸ Jan Němeček patřil k nejbohatším sedlákům ve vsi. Měl 60 strychů rolí (osíval na podzim 21 a na jaro 19 strychů), 3 potahy, 5 krav, 6 jalovic, 18 ovcí a 5 prasat.²⁹ Jeho potomek Jan Němeček předal – dle zápisu v gruntovní knize od roku 1709 – dne 18. února 1828 svůj selský statek³⁰ čp. 59 v [Českém] Meziříčí svému synovi Jakubu Němečkovi. Grunt byl zatížen robotou (ročně 156 dní potažní roboty čtyřmi koňmi a 39 dny ruční roboty³¹) a dalšími dávkami: 5 zlatých 53 krejcarů svatojiřského a svatohavelského úroku, 1 zlatý $40\frac{1}{2}$ krejcaru reluice za odúmrtí drůbež, 42 krejcarů starorobotního platu, 1 zlatý 24 krejcarů za vychování panských

27 František Roubík, Pokus odporu proti robotě na Opočensku r. 1845–1846. Časopis pro dějiny venkova 18, Praha 1930, s. 181–189.

28 Lenka Matušíková – Zlataše Kukánová – Magda Zahradníková, Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko – Bydžovsko, Praha: Státní ústřední archiv v Praze 2000, s. 747.

29 Václav Pešák (ed.), Berní rula. 12. Kraj Hradecký, 1. díl, Praha: Státní nakladatelství učebnic v Praze 1951, s. 203.

30 Který převzal 10. listopadu 1757 po svém otci Janu Němečkovi. Statek při novém přecíslování obce obdržel číslo popisné 75.

31 Pro srovnání: Opočenský urbář z roku 1598 předepisuje meziříčským poddaným pouze $137\frac{1}{2}$ dní roboty pro celou ves, a to ještě mohla být relouvaná!!! (Urbář je uložen ve Státním oblastním archivu v Zámruku, fond Vs Opočno, nezpracováno.)

volů, 12 lotů draného peří, dále 1½ strychu žita a tolikéž ovsa jako desátek farářů. Na statku byly 4 klisny, 3 krávy, 1 kohout, 4 slepice, 2 vozy, 2 pluhy, 2 páry bran, 4 saně s příslušenstvím. Samozřejmě musel platit i císařskou kontribuci. Odstupující hospodář si vymínil výměnek pro sebe a manželku.³² Jakub Němeček se narodil 16. srpna 1793, s manželkou Marií, rozenou Hlavovou, zplodil 10 dětí, které byly pojmenovány: Anna (1831, zemřela téhož roku), Jan (1832, zemřel téhož roku), Anna (1833), Kateřina (1835), Marie (1837), Františka (1839), František (1841), Josef (1843), Jan (1845) a Amalie (1847); neměl tedy syny Jeronýma a Václava, kteří vystupují v Šubertově dramatu.

Na jaře 1845 mělo dojít k obnovení a novelizaci smlouvy o relucii některých robot, ale v té době část vsí na opočenském panství se vzpouzela ji přijmout a požadovala celkové zrušení robot. Do čela tohoto odporu se postavili Josef Linhart z Bačetína, Antonín Hartman z Kamenice, Jan Kouba z Králových Lhoty a Jakub Němeček z Českého Meziříčí. Začalo jednání s krajským hejtmánem Karlem, svobodným pánem Mecséry, který obdržel zprávy, že i na okolních panstvích (smiřickém, náchodském, novoměstském, rychnovském a častolovickém) sedláci sledují s napětím spor opočenských a jsou zřejmě ochotni následovat jejich příkladu. Mecséry si proto vyžádal vojenskou asistenci 200 mužů z josefovské pevnosti, ale nedosáhl kýženého výsledku, a tak sáhl ve dnech 8. a 9. května 1845 k tělesným trestům bití holí sedláků z Bačetína, Valu a Ohnišova. Ohnišovský sedlák Josef Ježek byl potrestán třiceti ranami holí za otázku, jakýmž právem je nucen k robotě, a ještě žádal krajského komisaře o písemné zdůvodnění svého trestu! Mezitím se sedláci Jakub Němeček a Antonín Javůrek vypravili do Prahy, kde si chtěli v osobní audienci stěžovat u místodržícího arciknížete Štěpána. Nezastihli ho, vrátili se domů, ale za několik dní se vypravili s písemnou stížností opět do Prahy. Neuspěli, a proto koncem září 1845 podali novou stížnost a žádali odvolání voj-

32 Používám – stejně jako v několika dalších případech – písemností a opisů, které jsou uloženy na Obecním úřadu v Českém Meziříčí (a které pořídil bývalý kronikář obce pan Karel Dvořák) a na které mne laskavě upozornil a poté s nevšední laskavostí poskytl k publikování zaměstnanec obce pan Vítězslav Němeček (rovněž příslušník českomoravského rodu Němečků).

ska z opočenských vesnic. Poněvadž krajský hejtman nechtěl ustoupit, tak pražské gubernium 3. listopadu 1845 zamítlo stížnosti opočenských poddaných. V půli února 1846 si ale sedláci znovu stěžovali v Praze, a když dostali zamítavý postoj, zaslali do Vídně další stížnost; podepsal ji s jinými i Jakub Němeček. Počátkem března 1846 ohlásil opočenský vrchnostenský úřad krajskému úřadu, že podle důvěrných zpráv chystají poddaní opočenského, častolovického a rychnovského panství všeobecné povstání. Nedošlo k němu, ale v některých vsích dále přetrvávalo vojsko. V červenci 1846 se Antonín Hartman a Jakub Němeček opět obrátili na pražské gubernium. Mezitím byla část vojska odvolána, ale v srpnu 1846 se znovu vrátila. Docházelo k posledním trestům vězení a bití, bačetínský Josef Linhart byl sehnán ze statku a pravděpodobně někdy v této době byl trestán i selský předák a vyjednávač Jakub Němeček, jehož osudy ve skutečnosti asi splývají s osudy Linhartovými. Podle zřejmě věrohodného ústního podání ale Jakub Němeček, který se sice dočkal zrušení roboty, byl trestán holí a na následky bití dlouho stonal a nakonec i umřel.

Jakub Němeček, sedlák a rychtář z Meziříčí, zemřel 7. prosince 1848 (ve věku 55 let, 3 měsíce a 22 dní; byl pochován 10. 12. 1848) a matriční zápis udává, že zemřel na „ochromení spodních vnitřností“; byl římskokatolického náboženství.³³

Obec České Meziříčí³⁴ si byla vědoma již na konci 19. století významu svého rodáka a oslavovala ho. Při oslavách zrušení roboty, které se konaly 8. září 1898 (za účasti starců, pamětníků roboty), promluvil MUDr. Jan Dvořák a poté bylo Dobrušskými ochotníky sehráno drama *Jan Výrava*, „jehož hrdinou jest odbojný zdejší sedlák Jak. Němeček zvaný Koutecký“.³⁵ Dokonce se koncem

33 Státní oblastní archiv Zámorsk, Sbírka matrik Východočeského kraje, Hradecsko, Farní úřad České Meziříčí, Matrika zemřelých, kniha č. 1189, sign. 22-10, fol. 133.

34 O jejích dějinách do konce 18. století viz Jaroslav Šůla, Hromadný nález drobné mince z Českého Meziříčí ve světle událostí 18. století na opočenském panství v severovýchodních Čechách, Sběratelské zprávy, č. 45-47, Hradec Králové 1983, s. 175-211. Více do současnosti míří kolektivní dílo České Meziříčí. Sborník z dějin a současnosti střediskové obce České Meziříčí, České Meziříčí 1986 (zde na s. 137 odstavec o Jakubu Němečkovi, fotografie statku na s. 134).

35 Státní okresní archiv Rychnov nad Kněžnou, fond OÚ České Meziříčí,

třicátých let uvažovalo o zřízení muzea Jakuba Němečka, ale ve sledu hektických následných událostí již k tomu nedošlo. Roku 1937 byla na domě č. p. 75 opravena omítka a na fasádě statku proveden nápis:

Na tomto statku hospodařil
1793–1848
odbojný sedlák
Jakub Němeček
„Jan Výrava“

Zhodnotíme-li s odstupem času události na Opočensku v polovině čtyřicátých let 19. století, které nebyly doposud plně doceněny, docházíme k názoru, že Jakub Němeček jako jeden z vůdců protirobotního hnutí má pro Podorlicko stejný význam jako Jakub Kubata pro jihočeské selství, Lukáš Pakosta pro Litomyšlsko³⁶, Jan Sladký-Kozina pro Chodsko a západní Čechy³⁷ nebo Ondra Foltýn pro Těšínsko³⁸. Jakub Němeček / Jan Výrava je fenoménem českého podorlického venkovského lidu a symbolem jeho boje za svobodu myšlení, za svobodu selského stavu, za jeho sociální a náboženskou svobodu.³⁹ Šubertovo drama prezentuje sedláka jako nositele tradice revolty proti německé vrchnosti. Samo selství a jeho sociální role v národním životě zůstávají stranou.

Pamětní kniha obce Meziříčí (autor Karel Dvořák, sign. C-0775/1–2, sv. I/1, s. 34–35). I později se v Českém Meziříčí hrálo Šubertovo drama a promítal film Jan Výrava, vždy sledované obecněstvem s velkým zájmem.

36 Amatérský divadelní soubor JZD Trstěnice několikrát uvedl veršovanou hru Selská rebelie (autor Dolfá Hurych) oslavující popraveného mlynáře L. Pakostu.

37 Alois Jirásek, Psohlavci; ale také Jan Vrba, Chodské rebelie I.–III.

38 J. F. Karas, Ondra Foltýn. Román z osmnáctého věku, Praha: B. Kočí 1924.

39 Nebyl ale jediným v regionu. Připomeňme dnes již pozapomenutého vůdce královéhradeckých vesnic v 18. století, Mikuláše Šebestiána, jehož osud líčí rovněž beletristické zpracování. Srov. blíže Leoš Rejmánek – Jaroslav Šůla, Odpor královéhradeckých poddaných proti znevolňování v druhé polovině XVII. století, in: Acta Musei Reginaehradecensis, S. B. 10, Hradec Králové 1966, s. 3–31.

Hans Nikolaus Krauss – svědek života chebského venkova posledních desetiletí 19. století

Eduard Kubů

Spisovatel Hans Nikolaus Krauss patří v dějinách německé literatury, přestože žil a působil dlouhá léta v Berlíně, k autorům méně známým, nazíraným jako provincionální. Z kompendií německých a rakouských jej uvádějí jen nemnohá.¹ Vedle let narození a úmrtí (1861–1906) a přehledu nepřilíh rozsáhlé literární tvorby přinášejí jen elementární charakteristiku sdělující, že se jedná o žurnalistu, literáta-romanopisce a básníka chebského nářečí (Mundartsdichter). Peter Zimmermann ho zařadil bez detailních charakteristik mezi autory selského románu.² Původní česká slovníková příručka, dílo kolektivu autorů pod vedením Václava Boka, Věry Macháčkové-Riegerové a Jiřího Veselého, přináší také jen stručné heslo z pera Gabriely Veselé. Ta k výčtu děl a profesním údajům připojila údaje o vzdělání a dodala, že se jedná o naturalistu tvorbou spojeného s rodným Chebskem, autora epopoje chebského lidu a kraje, psané bez nacionalistických tónů.³

Informačně sdílnější nejsou ani přehledy německojazyčné literatury vzniklé v českých zemích. Pavel Eisner nazval Krausse „klasikem naturalistického regionalismu“ a přirovnává jeho *Lene* k nejlepším kapitolám Holečkových *Našich*.⁴ Friedrich Jaksch přináší pouze přehled Kraussovy tvorby, Eduardu Frankovi byl Krauss pro zařazení do jeho publikace zjevně málo „vlastenecký“.⁵ Pro-

1 Srov. Deutsche Literatur-Lexikon. Handbuch von Wilhelm Kosch, Bd. II, Halle (Saale) 1930, s. 1293; Hans Giebisch – Gustav Gugitz, Bio- bibliographisches Literaturlexikon Österreichs, Wien 1964, s. 213.

2 Peter Zimmermann, Der Bauernroman. Antifeudalismus – Konservativismus – Faschismus, Stuttgart 1975, s. 202, 227.

3 Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužickosrbských, Praha 1987, s. 430.

4 Pavel Eisner, Německá literatura na půdě Československa, od 1848 do našich dnů, in: Československá vlastivěda. Písemnictví, č. VII, Praha: Sfinx 1933, s. 348–349.

5 Friedrich Jaksch, Lexikon sudetendeutscher Schriftsteller für die Jahre 1900–1929, Reichenberg 1929, s. 146; Eduard Frank, Das Schrifttum der Sudetendeutschen, Karlsbad-Drahowitz und Leipzig 1938.

fesor literatury na pražské německé univerzitě Herbert Cysarz ho zařadil do výčtu nářečím píšících regionálních autorů.⁶ Jürgen Serke ve svých velmi zdařilých *Böhmische Dörfer* ho ponechal bez jediné zmínky.⁷ Nejpodstatnější výpověď, jedenapůlstránkovou, tak o něm přináší Josef Mühlberger. Spatřuje v něm „romantika rodného kraje“, představitele „Heimatliteratur“ a současně „průkopníka německé naturalistické literatury“, jenž ve své velké románové trilogii *Heimat* podává, přesně, bez příkras, kriticky obraz života na Chebsku „*jsa si vědom změn, které přináší střídání epoch*“.⁸ Lorenz Schreiner ve své vlastivědné práci věnované Chebsku přidává několik životopisných údajů připomínajících spisovatelovu tvůrčí činnost svázanou s Chebem.⁹

Obraz Kraussovy osobnosti a díla je tak nepřiliš zřetelný. K tomu přispívá i skutečnost, že jeho dílo je dostupné v Národní knihovně jen v Národním konzervačním fondu se zvláštním režimem. Následující text se proto zamýšlí nad charakterem klíčového Kraussova díla, zejména jeho prvních dvou dílů odehrávajících se na venkově (třetí se odehrává v prostředí městském), jeho vztahu k venkovu a selství a táže se po jeho výpovědních možnostech jako historického pramene.

Několik životopisných dat úvodem¹⁰

Matrika občanů města Chebu eviduje Nikolause Johanna Krause jako svobodného spisovatele narozeného 26. prosince 1861 v Schirnitz (malá obec 6 km jihovýchodně od Chebu, dnes Žír-

6 Herbert Cysarz, *Die großen Themen der sudetendeutschen Schrifttumsgeschichte*, Brünn – Prag – Leipzig – Wien 1938, s. 32.

7 Jürgen Serke, *Böhmische Dörfer*. Putování opuštěnou literární krajinou, Praha 2001.

8 Josef Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, Ústí nad Labem 2006, zejména s. 38–39, 74–75.

9 Lorenz Schreiner, *Heimat Kreis Eger, Geschichte einer Deutschen Landschaft in Dokumentationen und Erinerungen*, 3. Auflage, Amberg 1997, s. 561.

10 Nástin se zakládá na dvou na sebe navazujících nekrolozích napsaných Kraussovým přítelem a spolupracovníkem Aloisem Johnem. Alois John, Hans Nikolaus Krauss, *Unser Egerland. Blätter für Egerländer-Volkskunde*. Gegründet und herausgegeben von Alois John 10, 1906, Nr. 5–6, s. 213–214; týž: *Ein Nachruf von Alois John*, tamtéž 11, 1907, Nr. 1, s. 9–13.

nice) a zemřelého 22. září 1906 v nemocnici Sankt Hedwigs Krankenhaus v Berlíně.¹¹ Jeho otec byl fořtem na polesí náležejícím městu Chebu. Matka Magdalena Schusterová pocházela ze selského prostředí.¹² Navštěvoval gymnázium v Chebu a Chomutově, poté studoval na univerzitě ve Vídni germanistiku. Zde také jako dobrovolník absolvoval jednoroční vojenskou službu. Ve „vídeňských letech“ byl odkázán sám na sebe. Přivydělával si prací v novinách. Do této doby se datují počátky jeho zájmu o sociální problematiku. Od září 1884 do února 1885 trávil Krauss čas v Berlíně. Přivezl si odtud spoustu myšlenek o literární tvorbě, moderním románu a jeho realistických a naturalistických podobách. V této době napsal román *Die Gesellschaft von Losenau* s podtitulem *Roman aus einer Kleinstadt* a dílo *Maulwürfe*.¹³ Kromě toho napsal pod pseudonymy Hans Neuhauser či Hans Uhl řadu článků do *Egerländer Zeitung*.

V letech 1885–1890 žil Krauss v blízkosti svého rodiště, v Chebu, zabýval se moderní literaturou, ale také socialismem, především však působil jako novinář a spisovatel. Ve společnosti zapřádal debaty o Saint Simonovi, Marxovi, Lassallově, Dühringovi či Schäfflem. K jeho raným dílům náleží básně v chebském nářečí *Eghalandrichs* (1885).¹⁴ V letech 1887–1890 zde vydával se svým přítelem a literátem orientovaným na chebskou vlastivědu Aloisem Johnem¹⁵ a několika dalšími spolupracovníky literární

11 Státní okresní archiv Cheb, fond Archiv města Chebu, Matrika občanské příslušnosti 1906.

12 Lorenz Schreiner (srov. pozn. 8) zjevně chybně uvádí, že Krauss studoval germanistiku na univerzitě v Praze. Jistě lépe je informován Kraussův přítel a spolupracovník v *Deutsche Blätter* Alois John, z jehož nekrologu tento životopisný přehled čerpá především.

13 Uvedená díla, o nichž nás zpravuje Alois John, s vysokou pravděpodobností nebyla vydána a zůstala v rukopisech, Krauss z nich publikoval v *Deutsche Blätter* pouze úryvky.

14 Hans Nikolaus Krauss – G. N. Dümml, *Eghalandrichs's: Schwank u Schnaugn*, Eger 1887.

15 Alois John (1860–1935), literát a vlastivědný pracovník, absolvoval gymnázium v Chebu a Litoměřicích, studoval germanistiku a historii na univerzitách ve Vídni, Innsbrucku a Mnichově, 1922–1935 správce městského muzea a archivu ve Františkových Lázních / Franzensbad. John vydával v letech 1890–1896 na Chebsko orientovaný („Volkstümlich National“) *Literarisches Jahrbuch*, roku 1897 založil a do roku 1920 redigoval měsíčník *Unser Egerland – Blätter für Heimatkunde und Heimatpflege*, jenž vychází i po druhé světové válce.

časopis *Deutsche Blätter*, jenž vycházel jako příloha *Egerländer Zeitung*. První číslo vyšlo 28. prosince 1886. Periodikum mělo širokou paletu zájmu, reflektovalo románovou tvorbu, skici, povídky, básně, ale přinášelo i sociálně-politické úvahy a recenze. Kladlo si za cíl pozdvižení literatury a umění Chebska z jejich z lokální zabředlosti.

Programatická deklarace *Deutsche Blätter* se hlásila k realismu a naturalismu: „*Žádáme, aby básník a spisovatel pozoroval veškeré bytí s otevřenými očima a své dílo stavěl na základě toho, co sám viděl a prožil.*“ Spisovatel se ve své tvorbě neměl uzavírat před velkými otázkami současnosti. Nemělo mu být cizí utrpení potlačovaných a chudých. Cílem žurnalistické, ale i spisovatelské práce bylo držet prst na pulsu doby. Inspirací posloužil Kraussovi a Johnovi od roku 1885 Michaelem Georgem Conradem v Mnichově vydávaný časopis *Gesellschaft. Realistische Wochenschrift für Literatur Kunst und öffentliches Leben*, který se stal pro druhou polovinu osmdesátých let 19. století vůdčím nositelem myšlenek naturalismu v německé literatuře.¹⁶ Vstupní esej Conradovy literární tribuny akcentuje princip pravdivosti a kritické zdrženlivosti, jež jsou synonymem realismu. Vzorem a východiskem je Conradovi Émile Zola.¹⁷

Na stránkách Kraussova časopisu dostávali slovo místní stoupeni realismu, ale také spisovatelé výrazně nacionálně orientovaní, mezi nimiž nacházíme i Karla Ira.¹⁸ Kruh autorů se scházel

Srov. Jaromír Boháč, Deset obrazů z dějin chebského muzea / Zehn Bilder aus der Geschichte des Egerer Museums, kap. Alois John. Spisovatel a etnograf – Schriftsteller und Volkskundler, Cheb / Eger 2003, s. 118–120.

16 Alois John – Hans Nikolaus Krauss, Unser Egerland 10, 1906, Nr. 5–6, s. 114.

17 Manfred Brauneck – Christine Müller (Hrsg.), Naturalismus. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1880–1900, Stuttgart 1987, Vorwort, s. XIII, XVI–XX., Dok. Nr. 6, s. 33–36., Dok. Nr. 104, s. 663–672.

18 Karl Iro (1861–1934), absolvent nižší reálky, vůdčí lyrik *Deutsche Blätter*, jenž zaujal místo vůdce nacionálního hnutí v Chebu. V roce 1885 byl zvolen členem obecní rady města Chebu, 1895 se jako „německý antisemita“ stal nezařazeným poslancem Zemského sněmu Království Českého a 1897 i poslancem Říšské rady, kde hájil až do konce monarchie zájmy Všeněmců. Poté, co přenesl své bydliště natrvalo do Vídně, přijal roli vydavatele Schönererova časopisu *Unvorfälschte Deutsche Worte*. Od října 1918 do února 1919 byl poslancem Prozatímního Národního shromáždění Německého Rakouska za německé nacionály. S Irem pojilo Krausse přes diametrálně odlišnou politickou orientaci dlouholeté přátelství, vyjížděli spolu na výlety, ba i dovolenou ještě v berlínské etapě Kraussova života. Blíže Michal Navrátil, Almanach sněmu Království Českého, 1895–1901.

jako stolní společnost v radničním sklepě. Počítali se k ní a přicházeli také sochař Karl Wilfert¹⁹, redaktor *Egerländer Zeitung* Johann Wüst či malíř Edmund Wolf²⁰. Představovalo to první literárně umělecké sdružení v Chebu. Poté, co v roce 1890 zkrachovala tiskárna Witz, zmizela ze světa i *Egerländer Zeitung* a její příloha. Její šéfredaktor Johann Wüst krátce na to zemřel. S Kraussovým odchodem do Berlína se intelektuálský radniční kroužek rozpadl.

Berlínská etapa Kraussova života zahrnuje 16 let (1890–1906). Krauss se živil jako svobodný spisovatel, respektive redaktor rozličných listů. Roku 1890 se stal na poloviční úvazek redaktorem *Tribüne*, v roce 1891 mu bylo svěřeno vedení *Volksblatt für Teltow – Nieder-Barnim*. V letech 1894–1895 byl členem redakce *Sozialdemokrat*. Své angažmá pro socialisty dovršil roku 1896 vstupem do redakce *Vorwärts*, kde založil jeho zábavnou přílohu. Vedl ji až do své smrti. Ačkoliv profesně zakotvil v Berlíně, zůstal Krauss s rodným Chebskem a Čechami vůbec trvale spojen – osobními vztahy a především pak duchovně. Do Chebu jezdil každoročně na dovolenou, mnoho času trávil u své matky v Rumburku. Chebsko mu bylo hlavní inspirací v jeho literární tvorbě.

Po Kraussově nejstarším, ze života na Chebsku čerpajícím díle (vydaném podle Johna roku 1893), a sice sbírce povídek *An der Wende* není ani ve velkých knihovnách regionu, v němž se Krauss pohyboval, v Národní knihovně v Praze, v Nationalbibliothek in Wien, v Deutsche Nationalbibliothek Lipsko/Frankfurt n. M., v Staatsbibliothek zu Berlin, v Bayerische Staatsbibliothek München žádné stopy. Povídková sbírka *Im Waldwinkel* (1898)²¹ je dostupná pouze v Berlíně. V letech 1897–1902 vycházel románový cyklus *Heimat*.²² John připomíná, že tato trilogie předsta-

S životopisy a podobiznami poslanců, Praha 1896, s. 94 a 113, http://www.parlament.gv.at/WWER/PAD_00720/ (16. 3. 2014).

19 Karl Wilfert (1879–1932), vyučil se v dílně svého otce, chebského kameníka a sochaře, v letech 1897–1901 absolvoval pražskou akademii, je počítán k žákům J. V. Myslbeka.

20 Edmund Wolf (1871–1920), absolvent školy uměleckého řemesla ve Vídni (Kunstgewerbeschule), odborník na chebský malovaný nábytek.

21 Hans Nikolaus Krauss, *Im Waldwinkel*. Skizzen u. Geschichten, Berlin 1898.

22 Hans Nikolaus Krauss, *Lene*, Berlin 1897; Hans Nikolaus Krauss, *Der Förster von Konradreuth*, Berlin 1901; Hans Nikolaus Krauss, *Die Stadt*. Roman, Berlin 1902.

vuje první moderní romány, kde je detailně vyličeeno Chebsko nedávné minulosti s jeho sociálními problémy, což jim propůjčuje zvláštní a trvalou hodnotu.²³ Není příliš přehnaným tvrzením, že Krauss literárně objevil malé Chebsko pro širší německojazyčnou veřejnost. V posledních letech svého života napsal dvě novely: *Wolfgang Wilfling*²⁴ a *Martin Zölch*²⁵.

Pro Krausse byla charakteristická osamělost. Zemřel předčasně – v 45 letech – v berlínské nemocnici Svaté Hedviky na vodnatelnost spojenou se srdečními obtížemi.

S výjimkou románové řady *Heimat*, jež podruhé vyšla roku 1925 a znovu v letech 1976 a 1983, je Kraussova beletristická tvorba zapomenuta, ba ztracena. John vzpomíná několik nepublikovaných rukopisů románů, jeden z nich připravoval Krauss do tisku ještě krátce před svou smrtí.

Lene²⁶

V centru pozornosti prvního svazku románové trilogie označované souborným názvem *Heimat* stojí osudy sirotka Magdalene (Lene) Steinerové, zachycené od jejího dětství přes její vstup do služby až k její přeměně v sebevědomou ženu. Jsou zasazeny do obrazů vesnického života na Chebsku. Autor zde rozpracoval několik jeho podob. Primárně se ale soustředil na upadající selství. Vykreslil několik selských, ale i maloroľnických typů. Ze selského života plyne jeho duchovní omezenost, velmi strohé myšlení a vyjadřování. Drsný realismus každodenního bytí kontrastuje s poetickým vnímáním krajiny. Román dává pocítit, že lidská práce na hroudě je součástí lidského bytí. Sedlák není favorizován, nepřikládá se mu zvláštní význam či společenské poslání. Naopak, pohled na velkého sedláka je velmi kritický.

23 Hans Nikolaus Krauss, Ein Nachruf von Alois John II, Unser Egerland 11, 1907, Nr. 1, s. 10.

24 Deutsche Arbeit. Monatschrift für das geistige Leben der Deutschen in Böhmen 3, 1903–1904, s. 1019–1046.

25 Österreichische Rundschau. Deutsche Kultur und Politik 3, Wien 1906, Heft 66, s. 22 nn.

26 Všechny poznámky této podkapitoly se vztahují k následujícímu vydání: Hans Nikolaus Krauss, Lene, Karlsbad – Fischern 1925.

Prezentuje se sedlák pijan, sedlák obšourník, obvykle špatně hospodařící. Malý rolník je poctivý, ale pohybuje se na hraně ekonomického bytí a nebytí. Pozoruhodný je poměrně velký prostor věnovaný lidem „zdola“ – čeledi, děvečkám, nádeníkům. Postižena je celá hierarchie lidí žijících a pracujících na statku. Statky či rolnická hospodářství nejsou propracovány jen jako sociální struktury s tradiční dělbou práce, ale i jako podniky řídící se zemědělským rokem. Stranou nezůstává fungování venkovské školy, kostela a prostředí hospody. Text hojně čerpá z chebského nářečí, přináší množství hodnotných etnografických údajů vázaných ke každodennosti venkova, stejně jako jeho festivitám.

Po smrti otce a následně i matky přichází školní docházkou ještě povinná Lene z rodné vesnice Liboc, kde na rodinném zadluženém statku hospodaří její bratr, na vychování k tetě do Hartessenreuthu. Teta je manželkou učitele a životní úroveň její rodiny je nevalná. Venkovský učitel má vlastní hospodářství, které obdělává s manželkou. Pěstuje brambory a chová dvě krávy. I místní sedláci jsou charakterizováni jako lidé, kterým se daří hůře než v minulosti, jimž trvá dva až tři roky, než ušetří nějaký ten groš. A když už nějaký mají, mají jej dobře uschovaný ve slamníku.²⁷

Lenin život je těžký. Jako sirotek byla ve škole terčem šikany. Doma pomáhá v učitelově hospodářství. Učitel, původně tkadlec z Falknovska, sotva uživí rodinu, která žije velmi skromně. Celý týden neměli kousek masa do úst, pouze na neděli si kupovali půl kilogramu vepřového, což nebylo v podstatě nic jiného než kus sádla, který se musel konzumovat s chlebem. Lene válela každé sousto dlouho v ústech, když viděla, jak se jejím příbuzným špatně daří. Do školy dostávala chleba, v němž byl uvnitř malý oříšek másla, občas k tomu dostala jablko a kousek sádlového koláče. V noci se jí zdálo o dobrém jídle a pití. Každý den vařili pepřovou polévku, která byla tak ostrá, až člověku tekly slzy do talíře.²⁸ Historik se neubrání pocitu jisté přexponovanosti nízké životní úrovně učitelské rodiny, dvě

²⁷ Tamtéž, s. 9.

²⁸ Tamtéž, s. 50–55.

Portrét Hanse Nikolause Krausse z časopisu *Unser Egerland*, 1907.

krávy znamenaly poměrně značnou jistotu relativně dobrého stravování, jistou životní úroveň domácnosti potvrzuje i vlastnictví spinetu.

Po třech letech osamělosti, která však není provázena kritikou učitelské rodiny, se pomalu dospívající Lene osamostatňuje. Vstupuje do své první služby. Stala se dětskou vychovatelkou u krejčího v Zetternbergu, který provozoval také výčep piva. Hospoda je Kraussovi příležitostí pro charakteristiky sedláků, kteří hrají do noci karty, hodují, jedí uzené, párky a klobásy se zelím. Brzy dostávala Lene na starost i do pozdní noci provozovaný vý-

čep a stala se objektem zájmu hostů. Hlavní problém pro ni představoval sedlák nazývaný „čtyřtýdenní pijan“ (Vierwochen-säufer). Přiznal se, ačkoliv jeho otec byl pouhý „kravičkář“, do bohatého selského dvora. Hospodářství se nevěnoval. Byl odkázán na svou ženu, „*neboť mu ve dvoře nepatřil ani bič*“. Stal se hračkou v jejích rukou. Každého rána dostal na stůl tři zlatky a o zbytek se starala selka, která řídila statek velký jako rytířský dvůr. Konflikt s opilým sedlákem, jemuž Lene chrstla holbu piva do obličeje, znamenal konec této služby.²⁹

Novou práci našla Lene v nedalekém Mlýnku u malorolníka Flaugera, jemuž onemocněla po sklizni manželka a který své hospodářství, třebaže skromné, nemohl sám zvládnout. Lene jako nezletilá, stále ještě školou povinná dívka přejímá v malém hospodářství ženskou práci a nejen ty. Dostává odměnu 20 zlatek, na posvícení pár bot a na Nový rok 2 košile, 2 modré pracovní zástěry a 2 kousky domácího mýdla. Na konec roku jí měl Flauger doplatit 4 zlatky. Vedle domácích prací Lene v hospodářství dokonce s hospodářem mlátila obilí. Zničená probřečela celé noci. Obvykle se totiž na tak těžkou práci najímal nádeník.

29 Tamtéž, s. 110–116.

Při každodenním mláčení, které trvalo několik týdnů, Lene neobvykle zesílila. Měla takové svaly, že její rána cepem byla sotva rozeznatelná od Flaugerovy.

Téměř každý den vařila Flaugerova manželka knedlíky. Knedlíky ječné, knedlíky pšeničné, s droždím, nebo bez droždí a také knedlíky ze strouhaných brambor, které se házely do vařící vody a pak se pekly na pánvi. Jednou týdně se na stole objevilo maso. Nešetřilo se ovšem máslem a sádlem. V ranní polévce měla Lene tučné mléko. Večer se dal na stůl velký hrnec plný brambor, z něhož si Lene mohla vzít, kolik chtěla. Hospodář se k ní choval velmi slušně, neslyšela od něj zlého slova. Byl to nešťastný muž. Měl dva chlapce. Jeden odešel do Vídně, aby se vyučil pekařem, a druhý umřel, doktoři mu už nedokázali pomoci. Flauger psal do Vídně, ať se syn vrátí, že dostane dvůr. Syn ale odpověděl, že ve Vídni je mnohem krásněji, že se bude ženit s pekařovou dcerou a chce být Vídeňákem, což znamenalo, že rolník bude muset, až nebude moci pracovat, dvůr prodat. Dvůr tedy přejde jednou do cizích rukou.³⁰ Velkorysý byl Flauger při posvícení, které trvalo tři dny. Ve třech dnech se dvakrát jedlo maso a jednou ryba. K dispozici byl dostatek mléka, žemlí, jablka, ořechy, švestky a na stůl každý dostal sklenku sladké kmínky. V Mlýnku prožila mladá dívka i svou první lásku se selským synkem Kasparem.³¹

Od Flaugera přešla Lene do velkého hospodářství, do statku Streicherových v Nové Vsi, který měl dokonce čtyři pluhy. Bylo zde zaměstnáno šest děveček, pacholek s dalšími čeledíny a obvykle ještě několik nádeníků. Služba na velkém statku byla milníkem jejího života. Dříve byla jedinou cizí služebnou osobou v domě. Nyní opustila rodinné prostředí malorolnického hospodářství, ocitla se mezi množstvím cizích lidí. Na statku vládl pořádek spojený s množstvím rituálů. Např. první dostával polévku na talíř pacholek (Großknecht)³², pak ostatní čeleď.

30 Tamtéž, s. 121–139.

31 Tamtéž, s. 145–148.

32 Pojmenování rolí na selském statku českém a německém je poněkud odlišné. V čele německé mužské čeledi stál „der Grossknecht“, jemuž odpovídá české označení pacholek, ten měl na starost několik dalších čeledínů označovaných jako „der Knecht“. Český ekvivalent „Knechta“ je špitálník. V čele německé

Streicherovi chovali tucet krav, tucet telat a nemlátilo se ručně, nýbrž mlátičkou. Sedlák na statku byl stále svobodný. Nedařilo se mu oženit.³³ Nemohl najít přiměřeně majetnou nevěstu. Nebylo ovšem divu, byl neustále opilý a hospodařil bídne. Lenina mzda jako děvečky byla mnohem lepší než u Flaugera, ročně dostávala už 40 zlatek, což byla pro sedmnáctiletou dívku velmi pěkná mzda. Jelikož byla velmi výkonná a spolehlivá, byla jí přidělována stále lepší práce. Chodila na trh do Chebu s mlékem a máslem, pekla dobrý chléb. Byla šikovnější než jiné děvečky, přinesla vždy více peněz, než se očekávalo. Statek zatížený hypotékou však byl velmi zadlužen. Jeho úpadek se ukázal jako neodvratný, a to i proto, že na trhu vládla levná a dobrá uherská mouka. Spořitelna uvalila na Streicherův dvůr dražbu. Všichni jsou propuštěni, jediný, kdo na Streicherově statku zůstává, je Lene, která tu pečuje o poslední krávu, psa Sultána a statek hlídá.

Také novou službu našla Lene, již předcházela dobrá pověst, u velkého sedláka v usedlosti Am Bühl. Pacholek bral 100 zlatek, staršinka 60. Selka tam sama vařila. Několikrát týdně se na stole objevovalo maso z vlastní porážky. Lene, ač mladá, zde zaujala pozici staršinky. Její život se opět o něco zlepšil. Chodila k tancovačce, kde si našla štíhlého chlapce s blondatým knírkem. Jmenoval se Hans Stingel a pocházel z Kačerova, kde měl jeho otec hospodářství. To měl Hans příštího roku převzít, mohl se tedy ženit. I Lene uvažuje, že by se mohla vdávat. K tomu ovšem potřebuje věno. Žádá o něj svého bratra, který hospodaří na rodném hospodářství jejich rodičů, a žádá od něj svůj podíl na dědictví. Bratr, čtvrtláník, vysvětluje, že nemá ani groš. Uznává sice její právo, ale odmítá ji vyplatit z hospodářství, protože ještě není plnoletá. Slibuje něco po Svatodušních svátcích. Něco si Lene našetřila, trochu peněz jí dal strýc, ale na vdavky a „náležité věno“ to bylo málo. Sňatek se nerealizuje, protože Lene nemá peníze. Oznamuje Hansovi: „*musíme se rozjet*“ a Hans, proti Leninu očekávání, skutečně odešel. Když se

ženské čeledi stála „die Großmagd“, jíž odpovídá české označení staršinka. Ta měla na starost rozdělení práce mezi jednotlivé děvečky, německy „die Magd“. V dalším textu vycházím z terminologie české.

33 H. N. Krauss, Lene, s. 161–163.

Titulní strany románu Hanse Nikolause Krause *Lene*, Karlsbad 1925, a *Der Förster von Konradsreuth*, Karlsbad 1926.

otočil a odcházel, Lene mu zlostně pohrozila pěstí. Hans Stingel se záhy oženil a vzal si bohatou selskou dcerku. Lenin život se odvíjel dál po staru. Našetřila něco peněz, bratr jí nakonec vyplatil dědictví, nicméně zůstávala i nadále sama.

Jednou se na statku objevila její sestra Barbara. Dohazovala jí fořta z Konradsreuthu, jemuž před rokem zemřela žena. Bydlel kousek od sestry. Přesvědčovala ji: „*přece nechceš do smrti zůstat služkou*“. Lene odmítla. Za čtrnáct dnů přišla sestra znovu a říkala: „*Když ho nechceš, můžeš mu zkusit zatím dělat hospodyni. V domě budeš moci dělat, co budeš chtít, a je tam také jeden čeledín a děvečka. Rozvážila sis to dobře?*“³⁴ Lene nakonec přikývla, přijala roli hospodyně. Fořt si stál dobře a byl bezdětný. Román končí obrazem, v němž se Lene ubírá do kopce k fořtovně.

34 Tamtéž, s. 230.

Leniným příchodem do fořtovny začíná druhý díl trilogie. Autor opouští agrární venkov a literárně vstupuje do nového sociálního prostoru, jenž se oproti onomu předchozímu, ač také venkovskému, významně liší. Život na poli a zemědělském hospodářství vystřídal život v lese. Krauss, příznivec lesa a jeho důvěrný znalec, uvádí čtenáře do jednoho z revírů na Chebsku. Detailně rozpracovává život v osamělé hájence. Demonstruje poměr nejrozličnějších sociálních skupin k lesu. Pro sedláka, pokud jej vlastní, je les jen nástrojem zisku. Pro měšťana je les objektem spekulace a sídlem přátel lovu. Jen lesníci a dřevorubci, pečující o jeho rozvoj, rozumějí jeho životu a růstu, milují jej silnou láskou, spojení s ním pocitem sounáležitosti. Z tohoto prostředí vyrůstá ústřední postava svazku, Georg Gruber, fořt z Konradsreuthu, jemuž často ani vlastní žena, nám již dobře známá Lene Steinerová pocházející ze zemědělské roviny (Flachland), zcela nerozumí. Gruber se k její selské jinakosti vyjadřuje s despektem.

Lene nastoupila u fořta jako děvečka. Klade si otázku „kdo vlastně jsem?“, neboť její pozice byla nevyjasněná. Poznenáhlu se začala starat o hospodářství a neformálně zaujala pozici hospodyně. Ve chlévě stály dvě krávy, obdělávalo se několik polí, obhospodařovalo se několik luk. Co se vyprodukovalo, to se stačilo spotřebovat, na trh se nedávalo nic. Mléko se občas muselo i přikupovat. Tamní čeledín byl vcelku přebytečný. Lene ho potřebovala jenom na senoseč a po sklizni k mláčení. Jinak zvládala všechnu práci sama. Mlátit ovšem mohl snadno i některý z dřevorubců. Lene hospodaření v hájovně zracionalizovala. Propustila pacholka, přikoupila dvě krávy. Chodila prodávat mléko i máslo na trh do města. Rozmnožila drůbež a ve městě začala prodávat čerstvá vejce.

V Konradsreuthu se Lene ovšem cítila cize. Zmocňoval se jí pocit, že mezi ní a zbytkem osazenstva hájovny stojí les. Osazenstvo hájovny selstvím, které z Lene číší, pohrdá. Přehlízivě

35 Všechny poznámky se vztahují k následujícímu vydání: Hans Nikolaus Krauss, *Der Förster von Konradsreuth*, Karlsbad – Fischern 1926.

se k ní chová nezřídká i sám fořt. Označuje ji za „Bauernseele“ (selskou duši). V jejich hádkách se střetávají dva světy. Svět selský a svět lesníků. Lene se hájí: „*Sedláci jsou také lidé a dobrých lidí je na světě mnoho.*“ Fořt odpovídá: „*Čest však nemají žádnou, za kouskem chleba běhají jak psi.*“³⁶ Přitom vyzdvihoval své povolání, které z něj „*činí svobodného člověka*“. Cesta k vzájemnému porozumění byla těžká. Lesník byl člověkem z hor a ona byla dítětem z roviny. Přesto se lesník s Lene, vcelku překvapivě, oženil. Ve třiceti letech se stala paní fořtovou.

Druhý svazek trilogie, oproti svazku prvnímu, vykazuje velké dějové skoky, až nelogické. Lene přijde do hájovny jako děvečka, náhle je však vdaná. Tomuto velkému zvratu, v němž ústí nsnadné soužití lesníka a děvečky, aniž je ve svých problémech řešeno, věnuje autor jedinou, takřka holou větu.³⁷ Motivace obou hlavních protagonistů k tomuto kroku chybí. S tím kontrastuje detailní výklad každodennosti a zvláště pak stravování a stravy v lesním hospodářství.³⁸

Děj prvního svazku trilogie se odehrává v prostředí výlučně německojazyčného venkova. Etnická, či dokonce nacionální jinakost se v něm nepromítá. V díle druhém je tomu již jinak. Zcela samozřejmě se v něm objevuje Žid, a to ve formě úsloví narážejícího na způsob židovského obchodování.³⁹ Klid lesní samoty narušují „cizí dělníci“. Stávají se jedním z ústředních témat románu. Rada města Chebu, jemuž les patřil, „dopustila“, aby tamní drvoštěpové, kterým odedávna dával les obživu, byli vystaveni hrozbě hladu, neboť „cizí dělníci“ pracovali levněji.⁴⁰ Cizinci, dlouho se neříká odkud, se stávají předmětem sporu i mezi fořtem a jeho ženou. Teprve po pěti desítkách stránek autor odhalí jejich identitu. Jsou to Češi.⁴¹ Nastala otázka, kde budou bydlet, kde a co budou jíst. Na Lenin dotaz „*kde budou jíst*“, odpovídá manžel „*pro mne, za mne, třeba u čertovy babičky*“. V ostré púťce, kdy fořt prohlásil, že se stravováním a ubytováním

36 Tamtéž, s. 90 a dále pak 130, 134.

37 Tamtéž, s. 34.

38 Tamtéž, s. 38–48.

39 Tamtéž, s. 6.

40 Tamtéž, s. 44, 48–49, 64.

41 Tamtéž, s. 88.

českých dělníků nechce nic mít, přestala Lene respektovat roli poslušné ženy a zakřičela na fořta „*Grubre, Georgu...!*“ Problém vyřeší. Proces její osobnostní emancipace pokračuje.⁴²

Čeští dělníci vedení předákem Stibralem pocházejí z několika vesnic pod Domažlicemi. Pracují jako lvi,⁴³ ale jsou nedisciplinovaní, chodí pozdě do práce a neumějí hloubit příkopy, neumějí zasadit strom. Neumějí prostě nic jiného než kácet a připravovat dřevo. Krauss akcentuje „cizost“ dělníků. Chovají se jinak, pokřikují na sebe cizí řečí.⁴⁴ Po velkém lesním požáru jsou Češi odesláni domů. Avšak obava, že se Češi vrátí, a připomínka toho, že německých dělníků je v okolí dost, se v románu významně opakuje.⁴⁵ Kraussovo dílo neprezentuje hrubé etnický, či dokonce nacionálně motivované konfrontace, ale netají zřejmou nevoli k etnické jinakosti, ke vpádu cizí pracovní síly. V závěru románu Krauss přibližuje již zjevně nacionální vnímání reality spojené s politickou argumentací. Do děje vstupuje hospoda s politickými debatami, kde přichází diskuse o německonacionální myšlenke (die deutschnationale Idee), objevuje se úvaha nad tím, proč Chebsko nepatří k Německé říši, ale k Čechám, kam přišlo pouze jako císařská zástava. Češství a český původ představují sociální zátěž.⁴⁶

Je třeba připomenout, že palčivěji než nacionální konfrontace na trhu práce vyznívají z Kraussova *Fořta z Konradsreuthu* problémy modernizace spočívající v hospodářském rozvoji města, které chce rychle a výhodně uzavřít obchody se dřevem, aby mohlo financovat své potřeby. Přitom se neohlíží na potřeby lesa a krajiny, neptá se, co přinese vykácení lesa životnímu prostředí, vodohospodářským poměrům. Drancování lesa Gruber jen bezmocně přihlíží.

42 Tamtéž, 88 a n.

43 Přeloženo volně, v orig.: „... sie arbeiten wie die Bären, diese Böhmen...“, tamtéž s. 101.

44 Tamtéž, znovu 107, 115.

45 Tamtéž, s. 124.

46 Např. dozorce nad těžbou dřeva jménem Swoboda je v diskusi odražen a znevážen jako někdo, jehož otec byl „Stockböhme“ (cca čistokrevný Čech) a nyní chce být Němcem. Tamtéž, s. 157.

Městem, v němž se odvíjí děj třetího dílu románu, je Cheb. Čtyřicetiletá Lene ovdověla. Odchází proto se synem Fritzem do města. Jejím hlavním příjmem je penze po manželovi. Přivydělává si tím, že bere na byt ke stravě okresního školního inspektora Nitschelwitzera a několik studentů. Ač měla nabídku ke sňatku z Bavorska od zámožného muže, jenž vlastnil dům s pivnicí, zůstává sama a „nezávislá“.⁴⁸

Dílo vymezuje sociální půdorys ženy z lidu, na němž se pohybuje. Tím v něm absentuje život vyšších vrstev a je „odpolitizováno“. Lene se totiž o politiku nezajímá. Politika a měšťanstvo vstupují do románu v příležitostných statických obrazech, nejsou cílem autorovy hlubší pozornosti. Nacionalismus, který je v Chebu na počátku 20. století velmi výrazný, Krauss nezaměluje, ale ani významněji nekomentuje. A tak se dozvídáme o existenci spolkového života, o průběhu voleb a komickém mužíkovi, německém národnálovi (der Deutschnationale) profesoru Jakobovi, o němž sami spolustraníci říkají: „*Náš nejmenší muž, ale největší huba*“.⁴⁹ Jejich sociální role a význam ovšem zůstávají podrobněji neosvětleny.

Charakter třetího svazku se mění. Venkov se ocitá v pozadí, ale neztrácí se zcela, Cheb je městem, jež je vcelku těsně spjato se svým venkovským zázemím. Pozoruhodné, informačně bohaté výpovědi o agrárně lesnickém prostředí, osudech a mentalitách lidí v něm se pohybujících ale nemají svůj protějšek v analogických širokospektrálních charakteristikách prostředí městského. Mé zobecňující zamyšlení se proto soustředí na první dva svazky trilogie, onen třetí je nevyvrací, ale ani nerozvíjí. Svazek třetí je svým způsobem pendantem svazků předchozích.

47 Všechny poznámky se vztahují k následujícímu vydání: Hans Nikolaus Krauss, *Die Stadt, Karlsbad – Fischern* 1926.

48 Tamtéž, s. 188.

49 Tamtéž, s. 118.

Kraussův vztah k radikálnímu nacionalismu a selství

Krauss není velkým romanopiscem. Děj sledované trilogie je nekomplikovaný, jednovrstevný. Je příběhem děvečky, ženy z lidu, je dílem synovské lásky, neboť Lene je, jak dokládá vzpomínka Kraussova bratra,⁵⁰ Kraussovou matkou. Sám autor, ač přímý účastník dění, stojí fakticky neviděn v úzadí (zachoval si tím nadhled). Romány jsou charakteristické malou dynamikou a dlouhými pasážemi popisujícími prostředí, v nichž se odvíjejí. Avšak právě v těchto deskriptivních pasážích spočívá zvláštní hodnota Kraussovy románové tvorby. Tento její aspekt si uvědomovali již autorovi současníci. Očitý svědek závěru 19. století na Chebsku se na rodný kraj dívá s obdivuhodně neangažovaným, sentimentalismu prostým porozuměním. Podává výpovědi vysoké autenticity, jež zaujmou historika sociálních dějin, hospodářských dějin, stejně jako třeba etnologa.

Krauss se ve svých románech až přísně drží dobových reálií. A tak se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století, kdy se děj „jeho Lene“ odehrává, nacionální problémy nepromítají, zkrátka proto, že tehdejší německé agrární prostředí Chebska ještě netížily. Toto prostředí bylo významně uzavřeno do sebe, vázáno na regionální provinční, tržní a politické centrum, tj. Cheb (Eger). Cheb se nerozvíjel v průmyslové centrum jako Duchcov, Chomutov, Most či Ústí nad Labem, kam v této době směřovala přirozená imigrace z přelidněných částí středních Čech v podobě přílivu lidí stěhujících se za prací (Čechů) a kde se český element stával nevítaným konkurentem na pracovním trhu, elementem vnímaným místním německojazyčným obyvatelstvem jako cizí, zvláště když s ním přicházel český jazyk a brzy za ním díky Ústřední matici školské i česká škola. Markantní byla i jinakost kultury a konzumního zvyku.

Druhý svazek práce, který znamená v ději časový posun o dvacet a více let, tedy kamsi na počátek 20. století, již nacionální jinakost a rivalitu registruje. Tehdy nacionální boj na česko-německém pomezí výrazně mohutněl a zápas o pracovní místa pronikl i do Chebu. Město a podnikatel Hoffmann se

50 Srov. příložený dokument.

chovají ekonomicky. Najímají levnější české dělníky, kteří pracují – v tom je Krauss poctivý – dobře, jsou nedisciplinovaní, málo vzdělaní, ale v těžbě dřeva výkonní. Krauss „nerozdmychává nacionální boj“, nerozpracovává myšlenky společenství krve, jednoty německého národa. Nesnaží se vytvořit nepřátelský stereotyp. Ukazuje jen, že čeští dělníci jsou vnímáni jako cizí, nesympatický element, jemuž není rozumět. Protikladem české cizotě není německost, ale staré pořádky, kdy práci poctivě, s láskou a porozuměním krajíně vykonávali ti, kteří zde žili a byli s krajinou odedávna srostlí. Nacionalismus lící s odstupem, jako klíčící fenomén. Připouští vzdouvání nacionální vlny i v Chebu. Ostatně, dobře ji znal, dotýkala se rovněž jeho stolní společnosti, jejíž součástí byl také jeden z nejradikálnějších stoupenců schönenerovského všenněmeckví Iro. Krauss nacionální problémy neskrývá. Připomíná je, ale nefavorizuje. Není nacionálem, ostatně o tom svědčí jeho angažmá v sociálnědemokratickém tisku, který radikální nacionalismus neakceptuje.

Závěrem můžeme shrnout, že romány *Lene* a *Der Förster von Konradsreuth* jsou romány naturalisticko realistické, pozoruhodné svou dokumentární hodnotou o stavu společnosti chebského regionu závěru 19. století. Do značné míry jsou plodem ideového transferu německého naturalismu čerpajícího ze zolovského naturalismu francouzského. *Lene* není, a v tom je třeba oponovat Peteru Zimmermannovi, románem selským, byť se celá odehrává v selském prostředí. Autor je vůči selství vcelku kritický. Rolník a sedlák pro něj nejsou heroické osoby živící národ a bojující s přírodou o zrno a blahobyt všech. Nejsou nazíráni jako někdo, kdo je ve společnosti neprávem marginalizován. Krauss nevyzdvihuje patriarchalismus na statku jako něco, na čem by se mělo stavět. Jen jej zdálky, s odstupem popisuje. Nechává čtenáře, ať si udělá obrázek sám. Kniha tedy neobráží ideologii agrarismu⁵¹ s jeho stavovstvím, na niž je ostatně ve střední Evropě ještě příliš brzy. Začne se profilovat až po přelomu století. Stejně

51 K ideologii agrarismu srov. úvodní kapitulu této knihy a detailněji pak Eduard Kubů – Torsten Lorenz – Uwe Miller – Jiří Šouša, *Agrarismus und Agrarreliten im östlichen Mitteleuropa. Forschungsstand, Kontextualisierung, Thesen*, in: Eduard Kubů – Torsten Lorenz – Uwe Miller – Jiří Šouša (eds.), *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*, Berlin – Praha 2013, s. 15–116.

tak *Der Förster von Konradsreuth* není románem hraničářským, byť se v něm konfrontace češství a německví promítají. Neusiluje totiž o formování stereotypů obrazu nepřítele. Nepřináší vzorové chování, jež by bylo vysoce ceněno, zkrátka postrádá edukativně mobilizační charakter. Oba romány – *Lene* a *Der Förster von Konradsreuth* –, ač čerpají z regionálně omezeného prostředí Chebska, jsou jistým protipólem právě se formujícího „Heimat-romanu“, z něhož německý selský román a román hraničářský vyrůstají vytvářejíce – výrazně emocionálně – „protisvět“ městské civilizaci, přicházející s kritikou útěku vesnického obyvatelstva do měst, s kritikou „poměštění“ jeho způsobu života, stejně jako kultury. Krauss svým dílem vyjadřuje pochopení pro prostředí, z něhož vzešel. Zachytil těžký život venkova, zemědělského i lesáckého, jenž chudne a upadá pod neúprosným tlakem modernizace. I díl třetí, třebaže nese titul *Město*, je svým způsobem těsně spojen s venkovem. Je totiž pohledem na město a tamní ruch z perspektivy člověka z venkova, prosté venkovské ženy. Kraussovy romány vyjadřují proces sociálně-ekonomické změny přelomu 19. a 20. století, v níž venkovský člověk nesnadno hledá své místo.